КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ.

Билим Берүүдөгү Заманбап Маалыматтык Технологиялар Институту
Талас кесиптик колледжи

ОКУУ-МЕТОДИКАЛЫК КОМПЛЕКСИ

«Эне тилдин практикуму » дисциплинасы боюнча

Дисциплина боюнча окуу-методикалык комплекстин мазмуну

1. Окуу адистигинин жумушчу программасы
2. Силлабус – адистикттин окуу программасы (студенттер үчүн)
3. Практикалык сабакты өтүү боюнча методикалык көрсөтмө
4. Башка окуу-методикалык материалдар

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ.
Билим Берүүдөгү Заманбап Маалыматтык Технологиялар Институту
Талас кесиптик колледжи

“Макулдашылды”
ББЗИТИнин Талас кесиптик колледжинин методикалык кенешменин башчысы
М.Ы.Рыскулова_____
“_____” “_____”2024-жыл.

“Бекитемин”
ББЗИТИнин Талас кесиптик колледжинин директору
Г.К.Дыйкамбаева_____
“_____” “_____”2024-жыл.

Жумушчу программа

«Эне тилдин практикуму » предмети боюнча

Адистиги : *“Башталгыч класстарда окутуу” шифр 050709*

Окуу формасы: күндүзгү

	Семестр	**Сааттардын көлөмү**
Курс	**3**	
Семестр	**6**	
Зачет		
Экзамен	+	
Лекция		
Лабораториялык сабак		
Практикалык сабак		**45**
Өз алдынча иштөө, сааты		**45**
Модулдар	**1-2**	
Курстук иш		
Жалпы:		**90**

Иштеп чыккан окутуучу: М.Ы.Рыскулова_____
(колу)

Методикалык кеңешменин отурумунда талкууланган жана бекитилген.

Протоколдун №_____ “_____” “_____” 2024 -жыл.

Талас шаары

Курстун максаты жана милдеттери

Азыркы кыргыз адабий тили-Енисей жазма эстеликтери деп аталган маданий дөөлөттөр жаралган байыркы кыргыз тилинин өркүндөтүлгөн формасы, кыргыз элинин коомдук турмушунун бардык тармактарында толук түрдө колдонуу мүмкүнчүлүгүндө турган улуттук жана мамлекеттик тил.

Миңдеген кылымдарды карыткан кыргыз эли өзүнүн азап-тозогуна карабай, тилин сактап, бапестеп өңүтөрүп, көркөмдүүлүгүн, байлыгын арттырып, ийкемдүүлүгүн, угумдуу жатыктыгын өркүндөтүп келген. Мунун баардыгы негизинен кыргыз тилинин өзүнүн ички мүмкүнчүлүгү, көркөм кудурет күчү аркылуу шартталып, ага таянуу, андан башат алуу менен өнүктүрүлгөн.

Тилдик каражат бирдиктер, аларды колдонуу ыкмалары кыргыз тилинин өзүнүн закон ченемдүүлүктөрү, мүмкүнчүлүктөрү, жеке өзгөчөлүктөрү аны башка тилдерден айырмалап, өзүнө гана тиешелүү тилдик системасынын, структурасынын жана нормасынын калыптанышын шарттады.

Кыргыз тилинин эгемендүү Кыргыз мамлекетинин мамлекеттик тил катары юридикалык өзгөчө укукка ээ болушу ал тилдин ар тараптан өнүгүп, өркүндөшү, өнөктүү тилге айланышы, алды менен анын коомдук турмуштун бардык чөйрөлөрүндө кеңири пайдалануу жана аны илим-билим, таалим-тарбия берүүнүн чыныгы куралына айландыруу менен тикелей байланышкан.

Ошентип азыркы кыргыз тили кыргыз элинин коомдук турмушунда, анын маданияты менен экономикасы , искусствосу менен илим-билиминин өнүгүшүндө олуттуу кызматкылууда. Демек, жогорку жана орто окуу жайларда, мектептерде окуп-үйрөнүүнүн негизи катары кыргыз тилинин зарылдыгы келип чыгат.

“Эне тилдин практикуму” дисциплинасы Б.1.1. жалпы гуманитардык циклдин базалык бөлүгүнө кирет. Бул дисциплина мам.стандарттын негизинде кесиптик орто окуу жайынын күндүзгү бөлүмүнүн “Педагогика жана башталгыч билим берүү” адистигине жалпы 54 аудиториялык саат берилген. Анын ичинен 54 саат практикалык саат, 36 саат СӨИге бөлүнгөн. Жыйынтыкточуу экзамендик сыноо менен аяктайт.

“Эне тилдин практикуму” дисциплинасынын **мазмунунда** фонетиканын изилдөө обьектиси, үндүү жана үнсүз тыбыштар, муундун түрлөрү, сөздүн составдык бөлүктөрү, термин, кесиптик лексика, фразеология, пунктуация, жөндөмө категориясы,талдоонун түрлөрү, сөз түркүмдөрү, сүйлөм, сөз айкашы жөнүндө теориялык база берилет “Эне тилдин практикуму ” дисциплинасынын негизги **максаты** катары студенттерге кыргыз тилинин теориялык курсун өздөштүрүүгө б.а. кыргыз тилинде оозеки жана жазуу түрүндө окуп, жаза билүүгө; теориялык жана практикалык чөйрөдө өз оюн билдирүүгө, анализдеп,

синтездөөгө; сөздүктөрдү пайдалануу менен кесибине ылайык терминдерди билүүгө; тандаган кесибинин маанилүү экендигин күнүмдүк жашоого ылайык колдоно алууга жардам берет.

Дисциплинаны өздөштүрүүдө төмөнкү компетенцияларга ээ болот:

- тандаган кесибинин маанилүү экенидигин билүү; анын келечеги үчүн бардык күч аракети менен талбай окуп-үйрөнүүгө ОК-1;
- алдыга максат коюуга;
- ишмердүүлүгүнө жардам берүүгө;
- сапаттуу билим алуусуна көмөктөшүү ОК-7

Курстун милдети :

- Кыргыз тилинде оозеки жана жазуу түрүндө айтып, жаза билүүгө;
- Өз алдынча оюн айта билүүгө;
- Этикага ылайык кепти орду менен колдонууга;
- Теориялык билимдерге ээ болууга;
- Кыргыз тилиндеги сөздөрдү , кесибине ылайык терминдерди которуп алуу менен пайдаланууга;
- Чыгармалардагы нравалык касиеттерди күнүмдүк жашоодо колдоно алууга милдеттенет

Пререквизиттер: мектеп базасындагы “Кыргыз тили”, “Эне тили”, “Кыргыз адабияты” предметтерин өздөштүрөт.

Постреквизиттер: “Азыркы кыргыз тили”, “Эне тилди окутуунун методикасы”, “Кеп маданияты” “Эне тил”

1.1.Студент билиши керек:

- тил менен сүйлөөнүн өз ара айырмасы, ойду жеткирүүдөгү тилдин функциясын;
- кыргыз адабий тилинин нормаларын;
- түрдүү иштиктүү жанрдагы текстин эрежелери, оозеки жана жазуу речинин спецификаларын;
- кыргыз тилинин тыбыштык өзгөчөлүгүн жана анын түрлөрүн;
- сөздүктөрдүн негизги типтерин;
- фонетика, негизги фонетикалык бирдиктерди жана тыбыштык өзгөчөлүктөрдү;
- үндүүлөр менен үнсүздөрдүн айтылышындагы жана жазылышындагы
- өзгөчөлүктөрдү ажырата алууну;

жасай билиш керек:

- тилдик, коммуникативдик жана этикалык нормаларды дал келтирип ,өздүк речти түзүүнү;
- өздүк речти анализдөөнү;
- оозеки жана жазма речтеги кемчиликтерди, каталарды жое билүүнү;
- иш кагаздарынын үлгүлөрүн жаза алууну;

колдоно билиш керек:

- сүйлөө мезгилинде көркөм каражаттын терминдерин;
- лексикалык нормаларды;
- фразеология, фразеологиялык бирдиктерди атоо жана аларды сүйлөөдө колдоно билүүнү;

- кыргыз лексикасынын түрлөрүн жана анын баюу булактарын ажыратууну;
- кыргыз тилинде сөздүктөрдү колдоно билүүнү;
- иш кагаздарынын үлгүлөрүн жаза алууну;
- кесипке ылайык текстттерди окуп, колдонуу аркылуу студенттердин оозеки жана сүйлөөсүнүн жазма формасы өсөт жана маалыматка ээ болуп,алган билимди колдоно билүү жөндөмдүүлүгүнө ээ болушат;

- **1.2**. **Дисциплиналарды өздөштүрүүнүн жыйынтыгындагы компетенциялар:**
- Берилген дисциплиналарды өздөштүрүү процессинде студент төмөндөгү компетенцияларды билүүгө тийиш:
-

Компетенциянын коду	**Компетенциянын мазмуну**
ОК-1	-тандаган кесибинин маанилүү экенидигин билүү; анын келечеги үчүн бардык күч аракети менен талбай окуп-үйрөнүүгө ОК-1;
ОК-7	-алдыга максат коюуга; -ишмердүүлүгүнө жардам берүүгө; -сапаттуу билим алуусуна көмөктөшүү ОК-7
ПК-1	-сабактын максатын жана милдетин аныктоо жана пландаштыруу
ПК-2	-сабакты уюштуруу жана өтүү -педагогикалык көзөмөл жүргүзүү -сабакты жыйынтыктоо жана баалоо -сабакка анализ берүү -технологиялык каражаттарды жана жаны методдорду колдонуу
ПК-4	-педагогикалык этиканы сактоо
Студенттерди окутууда сабактан тышкаркы иштерди уюштурууда колдонулуучу компетенциялар	
ПК-7	-педагогикалык контроль жүргүзүү, - башталгыч класстардын окуучуларын окутууда чыгармачылыгын өстүрүү.
Билим берүү процессинде методикалык жардам	
ПК-13	-окуу-методикалык документциялар жана укуктук нормативдик документтер менен иш алып баруу -окуу-методикалык комплектти тандоо -мамлекеттик стандарттын жана окуу программасынын негизинде материалдарды иштеп чыгуу(жумушчу программалар, силлабус)

Окуу сабактарын жүргүзүү формасы

Предметтин мазмуну окуу процессин уюштуруу аркылуу жалпы аудиториялык – 54 саат, практикалык сабак-54 саат жана студенттердин өз алдынча иштөөсү 36 саат (жумушчу программада каралган) аркылуу ишке ашырылат.

Студенттердин өз алдынча иштөөсү аудиториялык сабакта жана сабактан (практикалык тапшырмаларды аткарууда) тышкары да даярдануу аркылуу ишке ашырылат.

Билимди текшерүү формасы

Предметти окутуу процессинде текшерүүнүн түрлөрүн колдонуу максатка ылайыктуу: учурдагы текшерүү, аралык текшерүү, жыйынтыктоочу текшерүү аркылуу ишке ашырылат.

- Учурдагы текшерүү теманы өздөштүрүүгө тандалган сабакта алган учурда ишке ашат.
- Аралык текшерүү бардык студенттер үчүн ар бир предметтик модулда өтүлгөн материал боюнча алган билимдерин баалоо.
- Жыйынтыктоочу текшерүү - экзамен

Ар бир модулда минималдык жана максималдык балл аныкталат. Ар бир модулдагы максималдык балл өтүлгөн материалды 100% өздөштүрүүсүнө барабар. Ар бир модулда минималдык балл милдеттүү жана башка модулдун баллы менен толукталбайт.

Оң жыйынтыкты алуу үчүн 50 баллдан кем эмес балл топтоо керек.

Предметтик модул боюнча рейтингдик модулдун баллы татаалдыгына жана маанилүүлүгүнө карата бөлүштүрүлөт.

“Эне тилдин практикуму ” предмети боюнча

ТЕМАТИКАЛЫК ПЛАН

Предметтик модулдун №	лек тема №	Теманынаталышы	Сабактын түрү боюнча сааттардын бөлүштүрүлүшү					Эскертүү
			лк	прак (сем)	лаб	СРС	башка түрү	
ДМ 1	1.1	Фонетиканын обьектиси жана предмети		2		2		
	1.2	Үндүү жана үнсүз тыбыштарга карата фонетикалык талдоо		2		4		
	1.3	Жазуу жана анын түрлөрү. Алфавит		2		2		
	1.4	Кыргыз тилинин фразеологиясы		2		4		
	1.5	Грамматикалык категория, сөздүн морфологиялык бөлүктөрү		2		2		
	1.6	Сөздөргө лексикалык талдоо жүргүзүү		2				
	1.7	Сөз түркүмдөрүнүн принциптери		2		4		
	1.8	Унгу мүчө. Сөздүн бөлүктөрүнө карата талдоо жүргүзүү		2				
	1.9	Зат атооч, сын атооч сөз түркүмдөрү		2		2		
	1.10	Сан атоочтун негизги топтору		2		2		
	1.11	Сан атооч, ат атооч топторуна талдоо		2				
	1.12	Этиш жөнүндө жалпы түшүнүк		2		2		
	1.13	Кызматчы сөз түркүмү		2				
	1.14	Сүйлөмдөгү сөздөргө марфологиялык талдоо		2		4		
ДМ 2	2.1	Сөз айкашынын түрлөрү,байланышуу жолдору		2		2		
	2.2	Сөз айкашынын түрлөрүнө талдоо жүргүзүү		2		4		
	2.3	Сүйлөм жөнүндө маалымат		2		2		
	2.4	Сүйлөмгө карата синтаксистик талдоо		2		4		
	2.5	Стилистика, стилдик каталар		2				
	2.6	Жөндөмө категориясы		2				

	2.7	Пунктуация илими жөнүндө маалымат		2		2		
	2.8	Сүйлөмдөргө пунктуациялык талдоо жүргүзүү		2		2		
	2.9	Ээ менен баяндоочтун ортосуна сызыкчанын коюлушу		2				
	2.10	Сөздөрдү ташмалдоонун эрежелери				2		
		Жалпы		**45**		**45**		

ПРАКТИКАЛЫК (СЕМИНАРДЫК) САБАКТАРДЫН ТЕМАЛАРЫ

№	**Теманынаталышы**	**Сааты**
1	Фонетиканын обьектиси жана предмети	2
2	Үндүү жана үнсүз тыбыштарга карата фонетикалык талдоо	2
3	Жазуу жана анын түрлөрү. Алфавит	2
4	Кыргыз тилинин фразеологиясы	2
5	Грамматикалык категория, сөздүн морфологиялык бөлүктөрү	2
6	Сөздөргө лексикалык талдоо жүргүзүү	2
7	Сөз түркүмдөрүнүн принциптери	2
8	Унгу мүчө. Сөздүн бөлүктөрүнө карата талдоо жүргүзүү	2
9	Зат атооч, сын атооч сөз түркүмдөрү	2
10	Сан атоочтун негизги топтору	2
11	Сан атооч, ат атооч топторуна талдоо	2
12	Этиш жөнүндө жалпы түшүнүк	2
13	Кызматчы сөз түркүмү	2
14	Сүйлөмдөгү сөздөргө марфологиялык талдоо	2
15	Сөз айкашынын түрлөрү,байланышуу жолдору	2
16	Сөз айкашынын түрлөрүнө талдоо жүргүзүү	2
17	Сүйлөм жөнүндө маалымат	2
18	Сүйлөмгө карата синтаксистик талдоо	2
19	Стилистика, стилдик каталар	2
20	Жөндөмө категориясы	2
21	Пунктуация илими жөнүндө маалымат	2
22	Сүйлөмдөргө пунктуациялык талдоо жүргүзүү	2
23	Ээ менен баяндоочтун ортосуна сызыкчанын коюлушу	2
24	Сөздөрдү ташмалдоонун эрежелери	2
	Баардыгы	**45**

Модулдар боюнча түзүлгөн суроолор

1-модул

№	Модулдун суроолору	Баллы
1.	Мамлекеттик жана официалдуу тилдин карым катышы. Улуттук тилдин орду.	
2.	Фонетика деген эмне?	
3.	Кыргыз тилинин алфавити. Үндүү жана үнсүз тыбыштар.	
4.	Сүйлөмдүн түрлөрү	
5.	Сүйлөмдү муундарга ажыратып, алардын түрлөрү жөнүндө айтып бер	
6.	Кыргыз тилиндеги басым жана анын орду жөнүндө айтып бер	
7.	Эне тилдин башка тилдер менен болгон карым-катышы	
8.	Фразеологизмдерди катыштырып сүйлөм түзүп, алардын маанилери жөнүндө айтып бер	
9.	Сөздөрдүн үңгусу жана мүчөсү	
10.	Сант атоочтун негизги топтору	
11.	Өздөштүрүлгөн сөздүк аркылуу кыргыз тилине кабыл алынган сөздөр жөнүндө айтып бергиле	
12.	Сын атоочтун даражалары	
13.	Кызматчы сөз түркүмдөрү	
14.	Кызматчы сөздөрдүн түрлөрү	
15.	Сөз айкашы деген эмне?	
16.	Баардыгы	

2- модул

№	Модулдун суроолору	Баллы
1.	Кесибиң жөнүндө айтып бер	
2.	Жазуунун кандай түрлөрү бар?	
3.	Кесиптик лексикага мисал келтиргиле. Алар жөнүндө айтып бергиле.	
4.	Зат атоочтун грамматикалык категориялары	
5.	Синтаксис деген эмне?	
6.	Синтаксистик талдоо деген эмне?	
7.	Сөз түркүмдөрүнүн принциптери кайсылар	
8.	Жөндөмө категориясы	
9.	Пунктуация илими эмнени изилдейт?	
10.	Сөз жасоонун канча түрү бар?	
11.	Стилистика деген эмне?	
12.	Төл жана бөтөн сөз деген эмне?	
13.	Кесибиңердеги терминдер жөнүндө айтып бергиле	
14.	Ташымал деген эмне?	
15.	Ташмалдоонун канча эрежеси бар	
16.	Бардыгы	

СТУДЕНТТЕРДИН ӨЗ АЛДЫНЧА ИШТӨӨСҮ

Студенттердин өз алдынча иштөөсү окуу процессинин составдык бөлүгү болуп саналат жана окутуучу тарабынан берилген тапшырмаларды өз алдынча чечүү, адабияттар менен иштөө көндүмдөрүн өнүктүрүү максатын көздөйт. Баалоо: диагностикалык, мотивациялык жана баалоо түрүндө болот. Окутуучу семестрдин башында ар бир студентке жекече тапшырма берет. Студент семестр ичинде өз алдынча адабияттарды карап чыгып, коюлган маселени чечүү үчүн реферат, көнүгүү иштерин жазат. Коюлганмаселенитууражана так аткарган студент тиешелүү балл алаалат.

Жалпы баага ээ болуу үчүн студент төмөндөгү компетенттерге ээ болусу керек:

- Практикалык сабактардан калбай катышуусу үчүн 10 балл
- Берилген тапшырмаларды убагында аткаргандыгы үчүн 10 балл
- Сабакта активдүү катышкандыгы үчүн 10 балл
- Сабакка күнүнө себепсиз калтыргандыгы үчүн 3 баллдан кемитилет
- Тапшырмаларды аткарбагандыгы үчүн 3 баллдан кемитилет
- Аягында студент тест жана СӨИ тапшырат

Студенттердин өз алдынча иштеринин темалары

№	Темалардынаталышы	Сааты
1	Фонетиканын обьектиси жана предмети	2
2	Үндүү жана үнсүз тыбыштарга карата фонетикалык талдоо	4
3	Кыргыз тилинин фразеологиясы	4
4	Сөз түркүмдөрүнүн принциптери	4
5	Сан атоочтун негизги топтору	2
6	Сүйлөмдөгү сөздөргө марфологиялык талдоо	4
7	Сөз айкашынын түрлөрү,байланышуу жолдору	2
8	Сөз айкашынын түрлөрүнө талдоо жүргүзүү	4
9	Сүйлөм жөнүндө маалымат	2
10	Сүйлөмгө карата синтаксистик талдоо	4
11	Пунктуация илими жөнүндө маалымат	2
12	Сүйлөмдөргө пунктуациялык талдоо жүргүзүү	2
	Жыйынтыгы	**36**

“ Эне тилдин практикуму ”предмети боюнча

Студенттердин өз алдынча ишинин

ГРАФИГИ

Курс	семестр	группа	Окуужумалары								Бардыгы
			1	2	3	4	5	6	7	8	
Өзалдынчаиштинтемасы			1,2	3,4	5	6	7	8	9	10	
Сааты			2,2	4,4	6	2	4	4	4	4	36

Практикалык сабак. 2 саат

1.Тема: Фонетиканын изилдөө обьектиси.

План:

1. Фонетика жөнүндө түшүнүк
2. Фонетиканын изилдөө обьектиси
3.Фонетиканын аспектилери

Адабияттар:

1. Абдулов, Давлетов, Иманов, Турсунов « Кыргыз тили» Ф 1980
2. Акматов, Муканбаев « Азыркы кыргыз тили» Ф 1978
3. Жалилов « Азыркы кыргыз тили» Б.1996

Адам баласынын тили тыбыштык тил. Тилдин тыбыштык жагын тил илиминин бир бөлүгү фонетика үйрөтөт. Фонетика гректин fone – « тыбыш» деген сөзүнөн алынган. Бул илим тыбыштын жасалышын , алардын акустикалык жана артикуляциялык касиеттерин ; тыбыштын речтик агымда түрдүүгө өзгөрүлүп айтылган муун, басым, интонация жана башка маселелерди аныктайт. Сөздөр ар кандай тыбыштык бирдиктер морфема сөз тизмеги сүйлөм сыяктуу башка тилдик бирдиктерден айырмаланып өз алдынча турганда мааниге ээ эмес. Бирок тыбыштар өз ара айкалышып келип сөздөрдү басым, интонация аркылуу белгилүү бир маанилерди камсыз кылат. Мисалы: уй – үй, жак – жаак, ком - коом ушул сыяктуу нерселерди төмөнкүдөй жыйынтыкка келүүгө болот.

1. Тыбыш – речтин андан ары бөлүнбөй турган эң кичине бирдиги
2. Фонема – тилдин, тыбыштын, сөздүн жана сөз формасын маани жактан бири – биринен ажыратуу милдетин аткарган тщрщ.

Фонетиканын изилдөө обьектисинин түзүлүшүнө карай жалпы жана жеке фонетика деп бөлүнөт.

Жалпы фонетика – адамзат тилинин тыбыштык жагын бардык тилдер щчщн орток фонетикалык кубулуштарды башкача айтканда бардык тилдердин фонетикалык кубулуштарын чагылдырат.
Жеке фонетика – белгилүү бир тилдин тыбыштык түзүлүшүн изилдейт. Бул фонетикада конкреттүү тилдердин тыбыштык системасы ар түрдүү мүнөздө, максатта изилденет. Ошондой эле тилдин тыбыштык түзүлүшү 3 жактан изилденет.
1.Тарыхый фонетика. Мезгилдин өтүшү менен тил анын табияттык түзүлүшү да өзгөрүлщү турат. Ошондуктан ар кандай өзгөрүштөрдүн себептерин, кайсы тыбыштар же табияттык өзгөрүүлор кандай таасирлердин негизинде пайда болушун изилдөө тарыхый фонетикада каралат.
2. Сыпаттама фонетика. Тилдин тыбыштык түзүлүшүнүн белгилөө этаптарынын онугушун азыркы учурдагы абалга карай аныктоо.
3. Салыштырма фонетика. Бир тилдин фонетикалык фактыларын, башкы тектеги же тектеш эмес тилдердин фактылары менен салыштырып изилдоо болуп саналат. Азыр илимий техникалык жетишкендиктердин натыйжасында тилдердин тыбыштык тузулушун атайын аспаптардын жардамы менен текшеруу эксперменталдык фонетика деп аталат. Бул фонетикага Акматов негиз салган. Фонетикада уйронуунун негизги маселелеринин бири тыбыштар болот. Алар табияты боюнча татаал жана коп жактуу. Тыбыштар уч аспектиде: акустикалык, анатомия – физиологиялык, лингвистикалык аспектилерде изилденет.
1. Фонетиканын акустикалык аспектиси - физиканын бир болугу ун жонундо окуу. Адам кебиндеги тыбыштар жаралгандыгы ундор сыяктуу физикалык корунуш. Акустикада кандайдыр бир нерсенин таасиринде пайда болгон термелуу аба толкуну деп аталат. Термелген нерсе аба толкунун пайда кылат. Андан ун жаралат. Тыбыштар акустикалык жактан бийиктиги, кучу, созулушу, тембри боюнча муноздолот.
а) тыбыштын бийиктиги термелуу жыштыгына коз каранды. Мисалы: убакыт бирдигинде термелуу канчалык жыш болсо, тыбыш ошончолук бийик чыгат, тескерисинче термелуу канчалык сейрек болсо тыбыш ошончолук пас чыгат.
б) тыбыштардын кучу термелген агымына карай аныкталат .
в) тыбыштын созулушу убакыт жактан термелуунун созулушу менен муноздолот. Мисалы: эн – ээн, он – оон
г) тыбыштын тембри негизги тондун кучу, бийиктиги жактан кошумча тон менен болуп катыш тондо ун туйундорундо кошумча жанырыктык кызматын аткарган ооз, мурун кондойундо, алкымда пайда болгон тембр. Муну ар бир адамдын ун озгочолугуно карай аныктайбыз.
2. Фонетиканын анатомия – физиология аспектиси . Адамда жалан гана тыбыштарды жасоо поцессин жузого ашырган атайын органдар жок. Ал эми суйлоо органдары тил, тиш, опко, кекиртек жана башка органдар адамдын жашоосунда биологиялык кызмат аткарат. Мисалы: тил даам сезет, тиш чайнайт, бирок булар оз ара алышуу зарылдыгынан тыбыш жасоо кызматын жараткан. Суйлоо органдарынын кептеги тыбыштарды жасоо учурундагы

аракеттери жана абалы артикуляция деп аталат. Суйлоо органдары томонкудой болуктордон турат.
1. Дем алуу органдары
2. Ун туйундору
3. Ооз жана мурун кондойлору
4. Алкым
5. Тил жана эриндер
6. Борбордук нерв системасы
1. Дем алуу органдары : кекиртек, опко жана коодон булчундарынан турат. Коодон булчун (кээде) бирде жыйрылып , бирде жазылат. Бул учурда аба опкого сорулат, кайра сыртка чыгат. Опко жана бронхтор тыбыш жасоо процессинде зарыл болгон абаны кекиртек аркылуу ун туйундоруно берип турат.
2. Ун туйундору кокодо жашайт. Коконун устундо эки чон булчунчалар ун туйундорундо орун алган ун туйундорунун аралыгы ун жылчыгы деп аталат.
3. Ооз жана мурун ооз кондойлору менен мурун кондойунун чон мааниси бар. Тандай кошогосу абаны ооз кондойуно жана мурун кондойуно багыттоо кызматын аткарат.
4. Алкым кекиртектин усту жагында жайгашкан. Ал тыбыштарды тузуудо жанырткыч кызматын аткарат.
5. Тил жана эриндер . Тил менен эриндин турдуучо абалда кыймылга келтирип туруучу, жасалуучу ар кандай тыбыштар бар.Мисалы: д – т
6. Борбордук нерв системасы тыбыш жасоодо бул орган туздон –туз тиешелуу болуп эсептелинет. Бул нерв системасы аркылуу адамдар суйлошуп, пикир алышып бири – биринин оюн тушунушот. Суйлоо органдары тыбыштарды жасоодогу кызматына карай активдуу жана пассивдуу суйлоо органдары болуп болунот.
Активдуу суйлоо органдарына: ун туйундору, кичине тил, эрин, астынкы жаак, жумшак тандай кирет.
Пассивдуу суйлоо органдарына: кекиртек, катуу тандай, тиш, мурун, тиш буйлосу кирет.
Лингвистикалык аспектиде тыбыштардын тилдик, бирдик катары кызматы башка бирдиктер менен болгон карым - катышы адамдардын арасындагы алуу кызматтары текшерилет. Адам баласынын кебинде коптогон тыбыштар колдонулат. Булар артикуляциялык, акустикалык озгочулукторго ээ.
Мисалы: сут.
Ундуу тыбыштарга муноздомо
А – жоон, кен, эринсиз.Создордун бардык учурунда келет башкача айтканда башында, ортосунда, аягында келет. Ошондой эле бул а тыбышы я (йа) тамгасы аркылуу да берилет. Мисалы: таяк, аяк. Я тамгасы айтылышында эки тыбышты, жазылганда бир тамгасында берилет.
Э, е – ичке, кен, эринсиз, кыска жана созулма. Э тамгасы соз башында е тамгасы соз ортосунда же аягында келет. Мисалы: эт, ээр, кече ошондой эле е тамгасы йе тамгасы аркылуу да берилет. Бул айтылышында йе болуп айтылат е болуп жазылат. Мисалы: киет, чиет.

Ы – жоон, кууш,эринсиз, кыска. Создордун бардык позициясында колдонулат. Мисалы: ыр, сары, кызыл.
И – ичке, кууш, эринсиз, кыска. Создордун бардык учурунда келет. Мисалы: ит, эки, киши.
О – жоон, кен, эринчил, кыска жана созулма. Создордун бардык учурунда келет.Мисалы: отур, толо, топ. Бул дагы йоттошкон ё тамгасы аркылуу берилет. Мисалы: коён, соёт.
О – ичке, кен, эринчил, кыска жана созулма. Создордун бардык учурунда келет. Мисалы: оч, коз, ото.
У – жоон, кууш, эринчил, кыска жана созулма. Создордун бардык учурунда келет. Мисалы: ун, оку, отур. Бул дагы йоттошкон ю тамгасы аркылуу берилет. Мисалы: оюн, аюу, тоюн.
У – ичке, кууш, эринчил, кыска жана созулма.Создордун бардык позициясында колдонулат. Мисалы: ун, сут,туну.
Ундуу тыбыштар ундун созулушуна карай кыска жана созулма ундуулор болуп экиге болунот. Созулма ундуулордун муноздуу белгилери томондогулор:
1.Кыскага караганда созулма ундуулордо ун белгилуу олчомдо созулуп айтылат.
2. Созулмалар озунчо фонемалык касиетке ээ. Мисалы: тар – таар, кон – коон, эр – ээр. Созулма ундуулор унгу создордо кенири кездедуу менен бирге бир катар мучолордун курамында да жолугат. Мисалы: сын атоочту жасоочу – луу мучосу, салыштырма даражанын - ыраак мучосу, кыймыл атоочтун – оо, - уу мучолору, жандама сан атоочтун – оо, - оо мучолору кирет.
Ушулардын негизинде созулма ундуулордун пайда болушуна кайрылсак. Байыркы кыргыз тилинде созулма ундуулор колдонулган эмес. Азыркы кыргыз тилиндеги созулма ундуулор менен айтылган создор кыска ундуулор менен аяктаган же унсуздор менен буткон .Мисалы: байыркы турк тилинде таг, йоган, элиг, саг деп айтылган болсо, азыркы кыргыз тилинде, ТОО, жоон, элуу, саа турундо айтылып журот. Созулмалардын пайда болушу кыргыз тилинин ундуу тыбыштардын санын кобойткон, ошондой эле кыргыз тилинин созулма ундуулор азыркы Алтай, Хакас, Тува жана башка турк тилдерине да кенири муноздуу. Ошондой эле созулма ундуулор азыркы бир катар турк тилдеринде да онугуп чыккан эмес. Мисалы: уйгур, озбек, туркмон
Кыргыз – уул, ооз
Озбек – угил, огиз
Уйгур – огул, агиз
Туркмон – огул, агызКыргызстандын кээ бир туштук райондорунда жашаган жергиликтуу кыргыздардын речинде созулма ундуулордун колдонулушу азыркыга чейин сакталып диалектикалык озгочолукторго учурайт.Башкача айтканда w – дифтондук негизинде учурайт. Мисалы: tow, cyw, kyow.

Ундуулордун классификациясы

Тилге карай -------- жоон: а, о, у,ы
ичке: и, э,у,о

Жаакка карай ---------- кен: а,о,э,о
кууш: у, у,и,ы
Эринге карай ---------- эринсиз: а, ы, и, э
эринчил: о, о,у, у
Созулуп айтылышына карай ------ созулма: аа, оо, ээ, оо, уу, уу
кыска: а, о, э, о, и, ы, у

Практикалык сабак. 2 саат

2.Тема: Ундуу жана унсуз тыбыштарга карата фонетикалык талдоо

Адабияттар:

1. Абдулов, Давлетов, Иманов, Турсунов « Кыргыз тили» Ф 1980
2. Акматов, Муканбаев « Азыркы кыргыз тили» Ф 1978
3. Жалилов « Азыркы кыргыз тили» Б.1996

ФОНЕТИКАЛЫК ТАЛДООГО МАШЫГУУ:

1. Сөздөгү тамгалардын, тыбыштардын санын аныктоо.
2. Тамга менен тыбыштардын сан жагынан айырмасы болсо түшүндүрүү.
3. Үндүү жана үнсүз тыбыштардын санын көрсөтүү.
4. Сөздү муунга ажыратуу, муундардын түрлөрүн белгилөө, басымдуу муунду табуу.
5. Ар бир тыбыштын үндүү же үнсүз экендигин көрсөтүү.
6. Үндүү тыбыштардын тилге, жаакка, эринге, үн узундугуна карай бөлүнүшүн аныктоо.
7. Үнсүз тыбыштардын үн менен шыбыштын катышына, жасалуу орду, жасалуу ыгы, түгөйлөштүгүнө карай бөлүнүшүн аныктоо.

Үлгү: ***Ачуу-душман, акыл-дос.*** ***(макал)***

А-чуу - 4 тамга, 3 тыбыш, (созулма [уу] бир тыбышты билдирет), 2 үндүү, 1 үнсүз, 2 муун (экөө тең ачык муундар), 2-муун басымдуу муун.
[а] - үндүү, жоон, кең, эринсиз, кыска.
[ч] - үнсүз, каткалаң, орточул, бириккен, түгөйсүз.
[уу] - үндүү, жоон, кууш, эринчил, созулма.

3.Тема : Жазуу жана анын түрлөрү. Алфавит

План: 1. Жазуу жонундо тушунук.
2. Жазуунун турлору.
3. Кыргыз эли колдонгон жазуулар.

Адабияттар:

1. Акматов Т, Давлетов С, Сартбаев К, Иманалиев С « Тил илимине киришуу» Фрунзе 1980.
2. К. Сартбаев « Кыргыз тилинин изилдениши» Ф. 1981
3. Б. Юнусалиев «Тандалган эмгектер» Ф. илим. 1985
4. к. Сартбаев « Туркологияга киришуу» Ф. мектеп 1980
5.А.Жалилов « Азыркы кыргыз тили» Б.1996

Жазуу адамзат коомунун эн маанилуу табылгасы, маданияттын зор ийгиликтердин бир корунушу. Жер жузундогу цивилизация жазуунун жаралышы менен тыгыз байланышта онуккон. Демек, тыбыштуу кептин же речтеги графикалык белгилердин жардамы менен кандайдыр бир нерсенин бетинде чагылышы жазуу деп аталат. Жазуу адамзаттын онугушуно чон таасир берет. Бул оозеки карым - катыш процессте мезгилдик жана мейкиндик жактан чектелбеген абалда болуп ар кандай ой – пикирди эн алыскы аралыкта кийинки урпактарга туболук калтырууга таасир берет. Жазуунун жардамы менен адамзат озуно чейинки кылым санап тузулгон. Рухий доолоторду оздоутурот жана озу жаратканды укумдан – тукумга мурастайт. Оозеки речь мезгил жагынан да, аралык жагынан да чектелген гана мумкунчулукторго ээ болот. Мунун себеби биринчиден айтылган кепти суйлошуп жаткан маалда гана угууга болот. Экинчиден адамдар жакын аралыкта туруп суйлошо алат. Ал эми жазууда чектелгендик жок, себеби, биз кечеги жазылган же миъ жыл мурда жазылгандыгы да окусак болот. Ошондой эле жер жузунун бардык булун бурчундагы жаъылыктар менен тааныша алабыз. Адамдар техникалык негизде да, кат аркылуу да кабар алып карама – каршы туру мумкундугуно ээ. Жазуу пайда болгондон бери айрым тарыхый даректерге караганда жазууну биринчи пайдаланган жана жазууга ээ болгон элдер шумерлер жана байыркы элдер да кирет. Бул б. з. ч. 4 – мининчи жылда болгон. Жазуу аркылу биз ата – бабалардын откондогу тарыхын, маданиятын, урп – адатын, турмуш – тиричилигин билип алабыз. Ошондой эле жазма эстеликтерде сакталып калган тарыхтан сырткары окуп изилдоо мумкунчулугуно ээ болобуз. Ошентип жазуу мурдагы доор менен азыркы доорду байланыштырат. Жазуу мамлекет аралык байланыш катыштардын негизин тузот. Дуйно элдери кыргыз эли колдонгон жазуулар менен бирдикте томонкудой жазуунун турлорун колдонушкан.

1. Пиктографиялык же суроттук жазуу. Бул жазуунун эн байыркы туру болуп саналат. Анда бир абалды, ойду белгилуу учун чагылдырылбаган суроттор жазылган. Берилген ой тартылган суротторду чечмелоо аркылуу белгилуу болгон. Суроттук жазууда Тщндщк Американын кедейлеринин жазуулары мисал боло алат. Пиктография грек созу бизче « суроттуу жазуу» дегенди билдирет. Пиктография аркылуу берилуучу ой пикир же кандайдыр

бир тушунук пиктограммага ажырап, алардын жардамы менен ишке ашырылган. Пиктограммалар жеке создорду белгилоо учун эмес, бутундой бир абалды, белгилуу бир окуянын жалпысын баяндап анын мазмунун туюндуруу учун керектелуучу суроттордун шарттуу белгилик системаларын коргозот. Жазуулардын бул туру бардык элдерде колдонгон. Бирок пиктография байланыш, катыш жургузууго толук жарандуу болгон. Биринчиден бир жазма каражаттар катарында туру сакталган эмес.

2. Идеографиялык жазуу

Жазуунун бул турундо бир тушунук атайын белгилер менен туюнтулган. Баяндоочу ой тийиштуу тушунукторду билдирген шарттуу белгилер аркылуу жазылган. Идеографиялык жазуу азыркы кытай жазуусу болуп саналат. Грек созунон алынган. Бизче « ой, тушунук» дегенди тушундурот. Пиктографиялык жазуудан айырмаланып идеографиялык жазууда соз эмне жонундо болуп жаткандыгын баяндоо учун суротторду тартуунун зарылдыгы болбой бара – бара озгорулуп ар бир создун маанилерине ылайык шарттуу белгилер же идеограммалар пайда болгон.

3. Муундук жазуу

Бул жазууда создогу муундар учун озгочо белгилер колдонулган. Башкача айтканда создор муун боюнча жазылган. Бугунку кундо Японияда, Кореяда ушул жазуулар пайдаланылат. Муундук жазууну биринчиден болуп шумерлер жана Египеттиктер колдонушкан.

4. Тыбыштык фонографиялык жазуу

Ар бир тыбыш жеке белгилер менен туюнтулган фонетикалык процесс болуп саналат. Бул тыбыштык жазуу башка жазуулардын эн онуккон туру боюнча айырмаланат. Алгачкы тыбыштык жазууну чыгыш жана батыш элдери б. з. ч. 2000 – жылдарда пайдаланышкан. Тыбыштык жазуунун артыкчылыг создордун оз маанисинде жазылышын талап кылган. Мисалы: эр – ээр. Ошентип кыргыз эли да озуно жакын болгон жазууларды колдоно башташкан.

Кыргыз эли озунун узак кылымдык тарыхында башка тщрк элдери менен бирдикте Орхон- Енисей, уйгур, латын жазуу системаларын колдоп келишкен. Ошо колдонуп келген жазуулардын негизги томонкудой кубулуштарды негиздеп откон. 6 кылымдын орто ченинде 552 – ж Улуу Турк Каганаты негизделет. Ошол турк каганатынын негизделиши менен кыргыздар турк каганытынын курамына киришип, Орхон – Энесай жазууларын колдонушкан. Бул Орхон – Энесай жазууларынын таралыш территориясы Орхон – Энесай дарыясынын ороондору Орто азия жана Чыгыш Туркстан аймактары турк жазууларын пайдаланышкан. 19 кылымдын акырында Даниянын окумуштуусу Томсен жана орус тщркологу Радлов алгачкылардан болуп жазууну окуп турк элдеринин улуу мурасы экендигин далилдеген. Байыркы турк алфавитинде 38 тамга болуп ондон солду карай жазылган Енисей же таш беттериндеги жазуулар учко болцнот.

1. Талас, Энисей жана Орхон эстеликтери боюнча. Кыргыз эли бул жазуулардан кийин уйгур жазууларына ото башташкан.

2. Уйгур жазуусу менен жазылган турк эстеликтери 13 – 14 кылымга таандык. 14 кылымдын аягында ушул алфавитте жазылган эстеликтер Чыгыш Туркстанда коп табылган. Ошол жазма булактардынбири мисалы, М. Кашгаринин « Китав Диван – лугат – ат турк» же « тщркий тилдеринин соз жыйнагы» Алишер Навоинин турк ариби, турк каты, араб перси баяндары, уйгур каты сыяктуу булактардан корунгон. Уйгур жазуусу согда жазуулардын негизинде тщрк тилдеринен озгочолугу эске алынып, тузулгон жазуу. Алфавите 23 тамга болгон. Ал соз башында, соз ортосунда жана соз соъунда озгочолонуп жазылган. Бул жазууда Ж. Баласагын « Куттуу билим» поэмасы жазылган. Уйгур жазуусу да бара – бара озун жоготуп башка жазууга отууго муктаждык бере баштады.
3. Араб жазуусу – дуйнодо таралышы боюнча латын жазуусунан тамгалары башка жазуулардын соз башында, ортосунда, аягында келиши боюнча айырмаланган. Алфавите 28 тамга болуп унсуздорго негиздеген. Турк элдери булл жазууну мин жылдан ашык убакка чейин колдонушкан. Кыргыз эил да революцияга чейин орток туркий тилин алып графикалаштырып, системалаштырып араб жазуусунун негизинде жазышкан. Мисалы: кыргыз тилинин озгочолукторун сактап, араб жазуусу менен Молдо Кылычтын « Зилзала» поэмасы, Э. Арабай уулу « Тото окуу» деген китептери басылып чыккан. Бирок араб жазуусу турк тилдерден тыбыштык системага тура келбеген ундуу тамгалардан аз болушу керексиз, унсуз тамгалардын орун алышы да башка жазууга отууго мумкундук бере баштаган. Алфавитинде 25 тамга болуп, ундуулору – 4, унсузу – 20, 1 ичкертуу кызматын аткарган тыбыш болгон. 1928 – жылдан тартып кыргыз эли латын графикасына ото багытталган.
4. Латын жазуусу – жер шаарында ото кенири тараган жазуулардан болуп саналат. Келип чыгыш тарыхы боюнча байыркы грек жазууларына барып такалат. Латын графикасы тщрк элдердин тыбыштык озгочолугун жакшы чагылдырган алфавит уйронууго, женил жазууга оной болуп, латын жазуусу башка жазуулардан айырмасы: кыргыз элинин сабаттуулугун аткарылышы маданий деъгээлдин жогоруда зор маниге ээ болгон. Бирок орус эли менен болгон саясий жана маданий мамилелер бекемделе баштаган. Ошол учурда шартта совет эли щчщн орус тили дунолук маданиятты оздоутуруунун негизги каражаттарынан болуп латын жазуусу орус тилин оздоштурууго тоскоолдук кылат жана басма иштерде кыйынчылыктарды туудурат деген саясий акциялардын негизинде башка элдердей элге кыргыз элин да орус графикасына отууго туртку берген. 1940 – жылы декабрда Кыргыз ССР нин Жогорку Советинин кезексиз чакырылган сессиясында араб жазуусуна отуу негизделген жана жаъы кыргыз алфавитинин долбоору жакшыртылган жана колдонула баштаган орус жазуусу славян жазуусун 20 кылымда болгар элинин уулдары эки бир туугандар Кирилл жана Мифоний тузгон. 33 тамга кабыл алынган. Кыргыз алфавитинин жана кошумча өө, үү, ң тамгалары киргизилген

Тема: Кыргыз тилинин фразеологиясы 4 саат

План: 1. Фразеология жөнүндө жалпы түшүнүк.
2. Фразеологизм жана алардын белгилери
3. Фразеологизмдердин турлору

Адабияттар:

1. Акматов Т, Давлетов С, Сартбаев К, Иманалиев С « Тил илимине киришуу» Фрунзе 1980.
2. К. Сартбаев « Кыргыз тилинин изилдениши» Ф. 1981
3. Б. Юнусалиев «Тандалган эмгектер» Ф. илим. 1985
4. к. Сартбаев « Туркологияга киришуу» Ф. мектеп 1980
5.А.Жалилов « Азыркы кыргыз тили» Б.1996

Фразеология – тил илиминин бир бөлүмү. Ал өз алдынча лингвистикалык тармак болуп 50-жылдары калыптанган. Биздин өлкөдө анын өнүгүшү советтик тилчи академик В.В.Виноградовдун ысмы менен байланыштуу. Ал фразеологизмдерди изилдөөнүн маселелерин аныктап, алардын түрлөрүн ажыратуу менен фразеологияга негиз салган. Фразеологиянын изилдей турган объектиси - фразеологизмдер. «Фразеология» деген термин гректин «phrazls» - «түрмөк, айкалыш»жана«logos» - «сөз, илим» деген сөздөрүнөн алынган. Фразеологизмдер - тилибиздин көркөм сөз каражаттары. Мындай сөздөргө кыргыз тили абдан бай. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдерге биринчи жолуЖ.Шүкүров илимий жактан изилдөө жүргүзгөн. Анын «Кыргыз тилиндеги фразеологиялык айкаштар жөнүндө» деген 1956-жылы Кыргыз ССРнин тил жана адабият институтунун жыйнагында жарык көргөн макаласы фразеологизмдерге арналган кыргыз тилиндеги алгачкы эмгек болуп саналат. Андан бери фразеология боюнча жалпы тил илиминде да, түркологиядада (анын ичинде кыргыз тилинде) илимий иштер иштелип, көптөгөн макалалар жарык көрдү. Фразеологизмдер ар тараптан иликтөөгө алынды. Натыйжада фразеология тилдеги өзүнчө сөз каражаттары болгон фразеологиялык айкалыштарды изилдей турган тил илиминин бир бөлүмүнө айланды. Изилдей турган объектиси такталды. Бул ишке өз салымдарын кошкон Ж.Шүкүровдон кийинЖ.Осмонова, Ж.Мамытов, Ж.Мукамбаев, Б.Суранчиева, А.Назаров, Ж.Чыманов, Р.Токсоналиева, Р.Эгембердиев,

Г.Жамшитова, И.Исабеков ж.б. окумуштуулар болушту. Азыр да тилибиздин бул тармагы илимий теориялык, практикалык, методикалык жактан иликтенүүдө. Мисалкатары, 2001-жылыЖ.Осмонова, К.Коңкобаев, Ш.Жапаровдор тарабынан кайрадан толукталып, 7980 фразеологизмдерди камтыган «Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгүнүн» иштелип чыккандыгын атасак болот (Лектор фразеология боюнча корголгон илимий иштер, монографиялык эмгектер, сөздүктөр жөнүндө студентке толук маалымат бериши керек).

Фразеологизмдердин өзүнө тиешелүү негизги жана кошумча белгилери бар.

Негизги белгилери:

Кепте даяр материал катары колдонулушу;

Компоненттүүлүгү;

Маани жактан ширелишип, лексикалык бир бүтүндүккө айланышы;

Өтмө мааниде колдонулушу;

Образдуулугу;

Эмоциялуу-экспрессивдүүлүгү;

Туруктуулугу;

Сүйлөмдө синтаксистик жактан сүйлөмдүн бир мүчөнүн милдетин аткарышы.

Кошумча белгилери:

Башка тилге сөзмө-сөз которулбастыгы;

Синонимдик эквивалентинин болушу.

Фразеологизмдердин негизги белгилеринин ар бирине өзүнчөтоктолсок:

Кепте даяр материал катары колдонулушу - фразеологизмдерге мүнөздүүболгонэңнегизгибелги.

Аларадамсүйлөпжатканучурдаэркинсөзайкаштарысыяктуукайрадантүзүлүпо турбастан (тамак ичүү; кызылалма; жардамберүү, биринчикитеп, ж.б.) илгертеденэлекептетилбирдигикатарыколдонулуп, тилказынасынасиңипкалган. Мисалы: колийрисинетартуу, мыйыгынанкүлүү,

сары майдай сактоо, ташка тамга баскандай, эрдин кесе тиштөө, эшек такалоо ж.б.

Компоненттүүлүгү. Фразеологизмдер эки, же андан көп компоненттерден турат. Алардын сөз делбей, компонент деп аталышынын себеби, фразеологизмдердин тутумундагы сөздөр ар бири өзүнүн берген маанисинде колдонулбастан, жалпы биригип бир маанини бергендигине байланыштуу, б.а. бүтүндүн бир бөлүгүн түзүп туруучу элемент–компонент деп аталат. Төмөнкү фразеологизмдер: колужука, жайыл дасторкон, оозу ачык, ак тандай, алдына түшүү - 2 компоненттен; ала жипти аттабаган, жумурткадан кыр чыгаруу, куурай башын сындырбоо, жалпак тилге салуу, капталынан күнкөрүнүү– 3 компоненттен; жүргөн жерине чөп чыкпаган, бешиктен бели чыга элек, кара жанды карч уруу, салкын көз менен кароо - 4 компоненттен; ары карап ыйлап, бери карап күлүү; оту менен кирип, күлү менен чыгуу; оозунан сары ит кирип, кара ит чыгуу; ооз ачып өпкөн, көз ачып көргөн ,он кулагың менен да, сол кулагың менен да ук ж.б. фразеологизмдер 6-8 компоненттерден турушат .

Маани жактан ширелишип, лексикалык жактан бир бүтүндүккө айланышы. Жогоруда айтылгандай, фразеологизмдердин компоненттери өздөрүнүн алгачкы лексикалык маанилеринен толук же жарым-жартылай алысташып, маани жактан өз ара ширелишип, фразеологиялык бир маниге биригишет. Мисалы: жылдызы жарык - сүйкүмдүү; арасынан кыл өтпөгөн - ынтымактуу; төбөсү көккө жетүү–кубануу; ат тезегин кургатпай - тез-тез; тарс эсинен чыгуу – унутуу ж.б. Бирок бардык эле фразеологизмдердин маанисин бир синоним сөз менен алмаштырууга болбойт. Кээ бир учурда алардын маанисин бир нече сөздөр, же суйлөмдөр менен түшүндүрүүгө туура келет. Мисалы: карышкырга кой кайтартуу; кашыктап жыйып, чөмүчтөп чачуу; сакасы алчы конуу; тилинен бал тамуу; түндүктөн түшкөн ууру, ж.б. (фразеологиялык сөздүк боюнча берген маанилери айтылат). Өтмө мааниде колдонулуп, эмоциялуу-экспрессивдүүлүгү, образдуулугу. Фразеологизмдер жөнөкөй сөздөн затты

же анын белгилерин атоодо, кыймыл-аракеттин түрдүү кырдаалыж.б.у.с. түшүнүктөрдү билдирүүдө айтылуучу ойду элестүү туюндуруусу менен айырмаланат. Маселен, эч кимге кара санабаган, жамандык ишке барбаган, бирөөнүн бир нерсесине көз артпаган, жоош, момун адамдардын асыл сапаттарын; адилеттикти, бардыгына тең караган калыстыкты таамай жана таасирлүү туюндуруш үчүн ала жипти аттабаган, кой оозунан чөп албаган, кара кылды как жарган сыяктуу; эпчилдикти, кылдаттыкты, айлакерликти камырдан кыл суургандай; кара суудан каймак алуу; биттин ичегисине кан куйган деген сыяктуу; көрө албастык, ичитарлык, өзүмчүлдүк, кыйкымчылдык сыяктуу жаманадаттарды ичине каратаруу айланбоо; өз көмөчүнө күл тартуу; жумурткадан кыр чыгаруу; кылдан кыйкым табуу, кылдан кыя бастырбоо деген фразеологизмдер аркылуу туюндурсак, же болбосо «Берекелүү күз айы» дебестен, «Ак төөнүн карды жарылган күз айы», «Жакшылап издеп, сөзсүз таап кел» дебестен, «Сары изине чөп салып, жерден чукуп болсо да таап кел» деп, кебибизде фразеологизмдерди ыктуу колдонсок, айтайын деген оюбуз ары таасирдүү, ары көркөм, ары образдуу да болоору байкалат. Образдуулук дайым эле ачык боло бербейт, бирок аздыр-көптүр болсода байкалат. Мына ушул образдуулук белгиси фразеологизмдерди тилибизде көркөм сөз каражат катары колдонулушун шарттайт.

Туруктуулугу. Фразеологизмдердин дээрлик көпчүлүгүнүн составындагы компоненттери бири-биринен ажырабай туруктуу келишет. Компоненттердин бирөөнү эле алып салсак, же орун которуштурсак, фразеологиялык жалпы мааниси чыкпай калат. Бирок бардык эле фразеологизмдерди түзүүгө катышкан сөздөрдүн орун тартиби такыр ажырагыс деп айтуу туура эмес. Бул белги айрым учурда бузулат. Сөздөрдүн кошулуп же кемитилип айтылышы, орун тартиби сакталбаган учурлар да кездешет. Бул негизинен ыр түзүлүшүндө муун өлчөмүн, уйкаштыкты бузбоо үчүн жана көркөм чыгармаларда стилистикалык максатка ылайык колдонулат.Мисалы: «Айтканда тилим албасаң,

Бармагыңды бир жерде
Кесе тиштеп каларсың». («Жаныш-Байыш»)
«Канаттууга актырбай,
Калкын жоодон сактаптыр.
Калың кыргыз коопсуз,
Жергесин душман баспаптыр.
Тумшуктууга чокутпай,
Туурун жоодон сактаптыр.» («Карач –Көкүл»баяны)

Бул келтирилген мисалдардагы «бармагын кесе тиштөө», «канаттууга актырбай, тумшуктууга чокутпай» деген фразеологизмдердин бардык компоненттери чогуу болбостон, ортосуна сөздөр кыстырылып колдонулду. Сүйлөмдө синстаксистик жактан бир гана сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарышы. Фразеологизмдердин составындагы ар бир компонент өз алдынча сөз катары колдонул багандыктан, алардын жалпы суммасы бир маанини билдиргендиктен, ар бир компонент өз алдынча сүйлөм мүчөсү боло албастыгы келип чыгат. Мисалы : 1. Кара жаак, жез таңдай, Баары келсин тоюма.
2.Үчөөбүз жыйып келген нанды бир үйлүү киши чай менен ичип өзөк жалгадык.
3. Кара кылды, как жарган
Кан Бакай сөзүн баштады.
4. Ачык оозго сөз айтпа,
Сырты коозго көз артпа.
5. Ташчайнар менен Акбара башы ооган тарапка бет алышып, кулак уккус, көз көргүс жакка жортуп баратышты.
Мисалга алынган фразеологизмдер бир гана суроого жооп берип 1-сүйлөмдө сүйлөм мүчөсү боюнча ээ; 2- сүйлөмдө баяндооч; 3- сүйлөмдө аныктооч; 4- сүйлөмдө толуктооч; 5- сүйлөмдө бышыктоочтун милдетин аткарышты.

Фразеологизмдердин жогорку аталган негизги белгилеринин негизинде аныктама чыгарабыз. Демек, тилдеги эки же андан көп компоненттен туруп, пикир алышуу дадаяр материал катары пайдаланылып, мааниси тутумундагы жеке сөздөрдүн семантикасынан алыстап, ширелишкен бир бүтүндүктү түзгөн, өтмө мааниде колдонулуп, эмоциялуу-экспрессивдүү, образдуулук касиетке ээ болуп, сүйлөмдө грамматикалык жактан бир гана милдет аткарган тилибиздеги көркөм сөз каражаттары фразеологизмдер деп аталат.

5.Тема:Грамматикалык категория, сөздүн морфологиялык бөлүктөрү

План:1.Унгу жана мучо жонундо жалпы маалымат
2. Мучо анын турлору

Адабияттар:

1. Акматов Т, Давлетов С, Сартбаев К, Иманалиев С « Тил илимине киришуу » Фрунзе 1980.
2. К. Сартбаев « Кыргыз тилинин изилдениши» Ф. 1981
3. Б. Юнусалиев «Тандалган эмгектер» Ф. илим. 1985
4. к. Сартбаев « Туркологияга киришуу» Ф. мектеп 1980
5.А.Жалилов « Азыркы кыргыз тили» Б.1996

Грамматикалык категория тиешелүү грамматикалык каражаттар аркылуу, бири-биринен айырмаланган жекече грамматикалык маанилердин жыйындысы грамматикалы категория деп аталат. Кыргыз тилинин грамматикасында сан,жөндөмө, таандык, жак, чак, мамиле, ыңгай ж.б. грамматикалык категориялар бар.Жөндөмө категориясын туюндуруучу грамматикалык каражаттар – жөндөмө мүчөлөрү. Ар бир жөндөмөнүн мүчөсү башка жөндөмө мүчөсүнөн өзгөчөлөнгөн жекече грамматикалык маанини түшүндүрөт. Бардык жөндөмөлөрдүн мүчөлөрү жалпысынан атоо, бир нерсеге тиешелүүлүк, багытталгандык, бир нерсенин орду, эмнеде, каерде экендиги, кыймыл-аракеттин башталган жери сыяктуу жекече грамматикалык маанилердин жыйындысын билдирет. Бул грамматикалык маанилер атооч сөздөрдү сүйлөм ичинде бири-бири менен жана башка сөздөр менен байланыштыруу кызматын аткарып, өзүнчө жалпылыкты түзөт. Мына ушул жалпылыктын негизинде бул каражаттардын грамматикалык маанилери чогулуп келип жөндөмө категориясын түзүп турат. Жак категориясын туюндуруучу грамматикалык каражаттар – жак мүчөлөрү. Ар биржактын мүчөсү башка жак мүчөлөрдөн айырмаланган жекече грамматикалык маанилерге ээ. Мисалы, -мын (-м) кыймыл-

аракеттин же баяндоонун сүйлөп жаткан тарапка, башкача айтканда, биринчи жакка тиешелүүлүгүн, -сың (-сыз) экинчи жакка тиешелүүлүктү билдирген маани берет. Мына ушул жак мүчөлөрдүн бардыгы жалпысынан тигил же бул жакка тиешелүүлүк маанилерди бергендиктен, алардын грамматикалык маанилери чогулуп келип жак категориясын түзөт. Сөздөрдүн тутумунда, бирөө болобу, экөө болобу, сөз мүчөлөрү (морфемалары) болот. Жалпы лингвистикада сөз мүчөлөрүн морфемалар деп аташат. Морфема (сөзмүчөсү) тууралуу жогоруда айтылды. Кыргыз тилинде маани-мазмундук белгилери боюнча өз аражалпылыкты түзүп турган сөз мүчөлөрүнүн (морфемалардын) үч түрү бар. Алар: Уңгу (сөздүн уңгусу, башкача айтканда, сөздүн уңгу мүчөсү). Китепте мүчө деген термин морфема деген терминдин ордуна колдонулду. Чынында мүчө деген сөз сүйлөм мүчөсү деген мааниде колдонулса, сүйлөмдүн тутумундагы сөздөрдүн бардыгы тууралуу кеп жүрөт. Башкача айтканда, сүйлөмдөгү бардык сөздөр–сүйлөмдүн мүчөлөрү. Ал эми сөз мүчөлөрү десек эле анын (сөздүн) лексикалык маани берип турган бөлүгү уңгу деп аталып, мучө болбой калат. Логикага сыя бербейт. Сүйлөм мүчөсү деген сыяктуу эле сөздүн тутумундагы кандайдыр мааниге ээ болгон бардык Куранды (сөздүн куранды мучөсү).
Уланды (сөздүн уланды мүчөсү).
Сөз мүчөлөрү (морфемалар) бардык

Уңгу – сөздүн эң негизги мүчөсү, андан ары мүчөлөнбөй лексикалык маани берип турган бөлүгү. Ал лексикалык маани менен кошо грамматикалык маани да туюндурат. Уңгу туюндурган грамматикалык маанилер көбүнчө жалпы категориялык маани болуп, сөздүн лексикалык маанисине жакын келет.

Кыргыз тилиндеги уланды мүчөлөр булар:

1) жөндөмө мүчөлөрү (-нын, -га, -ны, -да, -дан);
2) таандык категориясынын мүчөлөрү (-ым, -ың, -ыңыз, -сы, -ы, -быз, -ңар, -ңыздар);
3) көптүк санды уюштуруучу мүчө (-лар);
4) жакты билдирген мүчөлөр (-мын, -быз, -сың, -сыңар, -сыз, -сыздар);
5) чак мүчөлөрү: -ды, -ган, -ыптыр, -чуж.б.);
6) мамиле мүчөлөрү: -каз, -кар ж.б.);
7) ыңгай көрсөткүчтөрү: -са, -гайж.б.;
8) терс маани мүчөсү (-ба);
9) суроо маани мүчөсү (-бы).

Курандылардан мисалдар:

-лык: тоолук, айылдык, жолдоштук, тердик ж.б.
-дай: үйдөй, тоодой, кишидей, аттай, топтойж.б.
-ыра: жаркыра-, калтыра-, күркүрө-, мөлтүрө- ж.б.
-коол: тоскоол, өткөөл, ургаалж.б.
-ла: майла-, музда-, суула-, ойло-, сүйлө-, түздө-, иште-,

тиште-, тилде-, жээкте-, даңкта-, айтта- ж.б.
Уландылардан мисалдар:
-нын: үйдүн, эненин, талаанын, иштин, колдунж.б.
-га: балага, тоого, отко, кемеге, кыштакка ж.б.
-лар: дарактар, көлдөр, чалдар, энелер, иттерж.б.
3. Сыйлыгышма мүчөлөр үндүү тыбыш менен аяктаган уңгуга (женегизге) жалганганда баштапкы үндүү тыбышы түшүп калат.
Курандылардан мисалдар:
-оо: ойло- + -оо = ойлоо, байла- + -оо = байлоо ж.б.
-ыш: тааны- + -ыш = тааныш, окшо- + -ыш = окшош, күүлө- + -ыш = күүлөшж.б.
-ык: какшы- + -ык = какшык, калтыра- + -ык = калтырак, жылтыра- + -ык = жылтырак ж.б.
-ым: кура- + -ым = курам, чыда- + -ым = чыдам ж.б.
-ынды: асыра- + -ынды = асыранды, ташта- + -ынды = таштанды, ула- + -ынды = уланды ж.б.
Уландылардан мисалдар:
-ым: эне + -ым = энем, бала + -ым = балам ж.б.
-ыш: ийле- + -ыш = ийлеш: ийлешчи, байла- + -ыш = байлаш: байлашып кой, сана- + -ыш = санаш: санашып кой ж.б.
-ың: ата + -ың = атаң, чана + -ың = чанаң ж.б

6.Тема: Сөздөргө лексикалык талдоо жүргүзүү 4 саат

ЛЕКСИКАЛЫК ТАЛДООГО МАШЫГУУ:

1. Сөздүн лексикалык маанисин аныктоо.
2. Сөздүн грамматикалык маанисин аныктоо.
3. Сөз бир маанилүү, же көп маанилүү экендигин көрсөтүү.
4. Сөз түз мааниде, же өтмө мааниде экендигин көрсөтүү.
5. Сөзгө синоним, омоним, антоним сөздөрдү табуу.
6. Сөздүн диалектизм, фразеологизм, термин, кесип сөз, архаизм, неологизм ж.б.топко тиешелүүлүгүн көрсөтүү.
7. Сөздүн төл же өздөштүрүлгөн лексикага жатаарын аныктоо.

Үлгү: **Мугалим – мөмөлүү дарак.**

Мугалим - билим, тарбия бере турган адам (лексикалык мааниси);
зат атооч, атооч жөндөмө, жекелик санда, III жак (грамматикалык мааниси);
бир маанилүү сөз;

түз мааниде;
синоними- окутуучу, устат;
кесиптик сөз;
араб тилинен кабыл алынган.

7.Тема: Соз туркумдорунун принциптери
План:
1.Соз туркумдорунун принциптери
2.Тил илиминде создорду соз туркумдоруно болуштурунун туру

Адабияттар:
1. Акматов Т, Давлетов С, Сартбаев К, Иманалиев С « Тил илимине киришуу » Фрунзе 1980.
2. К. Сартбаев « Кыргыз тилинин изилдениши» Ф. 1981
3. Б. Юнусалиев «Тандалган эмгектер» Ф. илим. 1985
4. к. Сартбаев « Туркологияга киришуу » Ф. мектеп 1980
5.А.Жалилов « Азыркы кыргыз тили» Б.1996

Байыркы грек окмуштусуу Аристотель создорду 3 топко болгон. Атооч, этиш, байламталар. Ал эми Александра граматикада атооч ат атооч, этиш, тактооч байламта продлог мучо атоочтук батыш Европа окумуштулары создорду соз туркумуно болуштурууго озгочо мамиле берилген. Орустун алгачкы громатисти Ломоносов негизни жана жардамчы деп болгон. 1946-жылы сан Петербургда жарыкка келген Мирза Али Казимбектин деген китебинде создорду соз туркумуно болуштуруунун принциптерин карап чыккан. Анын ичинде кыргыз тилинде алдынкы иштер жургузулгон. Логикалык же семантикалык принцип же лексикалык мааниси эске алынган.

Морфологиялык принцип

Синтаксистик принцип

Жалпысынан создордогу соз туркумуно болуштуруу бири бирине айкашуу айкашпоо озгочолугу, мучо болуу мучоо болбо эске салынат. Кыргыз тилинин граматикасы биздин кылымды 30-40 жылдардан бери изилденип жатат. Алгачкы окуу китеби Касым Тыныстановдун калемине таандык. Анын 1934-ж чейин «Кыргыз тилинин морфологиясы» деген китебинде кыргыз создугунун эн чон тобу болгон.

Атооч создор; этиш создор.

Атооч создор оз ара 4 топко болунот.

Зат атооч

Сын атооч

Сан атооч

Ат атооч.

Бирок Касым Тыныстанов кыргыз создордун болуштуруудо соз мучолорунун касиетине негизги орун берген. Касым Тыныстановдун коз карашы менен жазылган эмгек кийинки окмуштуулардын колдонулган эмес.

Создордогу соз туркумуно болуштуруудо Исаеевдин тарабынан тузулгон. Мектеп програмасында создор соз туркумуно семантикалык жана синтаксиздик принциптердин анча эске алынбаганы байкалат.
Ошентип оз учурундагы кыргыз тилинин граматикасында томонку соз туркумдору бар. Алар:
Кыргыз тилиндеги соз туркумдор 3 топко болунот.
Маани беруучу
Кызматчы создор
Сырдык жанан туранды создор.

8.Тема: Зат атооч жана сын атооч соз туркумдору
План:
1.Зат атооч жонундо жалпы тушунук
2.Сын атооч жонундо жалпы тушунук

Адабияттар:
1. Акматов Т, Давлетов С, Сартбаев К, Иманалиев С « Тил илимине киришуу » Фрунзе 1980.
2. К. Сартбаев « Кыргыз тилинин изилдениши» Ф. 1981
3. Б. Юнусалиев «Тандалган эмгектер» Ф. илим. 1985
4. к. Сартбаев « Туркологияга киришуу » Ф. мектеп 1980
5.А.Жалилов « Азыркы кыргыз тили» Б.1996

Кыргыз тилиндеги маани беруучу соз туркумдорунун бири зат атооч.
ЗАТ АТООЧ
Заттын аты н же заттык түшүнүктү билдирип, жөндөмө, сан, таандык, жак мүчөлөрү боюнча өзгөргөн, сүйлөмдүн ар кандай мүчөсүнүн милдетин аткарган, ким? эмне? кимдер? эмнелер? деген суроолорго жооп берген сөздөр зат атооч деп аталат. Зат атооч энчилүү жана жалпы ат болуп, экиге бөлүнөт.

ЭНЧИЛҮҮ ЖАНА ЖАЛПЫ АТТАР
Энчилүү ат жеке бир затка энчиленип коюлат. Аларга кишилердин, шаарлардын, тоолордун, океандардын, мекеменин, окуянын, айбандардын ж.б. аттары кирет. Алар дайыма баш тамга менен жазылат. М и с а л ы:Ысык-Көл, Тянь-Шань тоолору, Аккула, «Гүлсарат» романы, Бишкек шаары, «Кыргыз руху» газетасы, «Комсомолская правда» газетасы ж.б.
Жалпы ат бир түрдүү заттарга жалпы жонунан берилет. М и с а л ы: токой, тоо. таш, су у, мектеп, шаар, адам, мал, эл ж.б.
Энчилүү аттардын жазылышы
Энчилүү аттар төмөндөгүчө жазылат.
1. Адамдардын аттары, атасынын аты, фамилиясы бир сөздөн же сөз айкашынан тургандыгына карабастан, ар бири баш тамга менен жазылат. М и с а л ы: Болот, Кубаныч, Курманбек, Аманбай Эсенович Саламатов, Айсулуу Туратовна Токтомушева.

2. Өз атынан тышкары коюлган аттар, жашыруун аттар (псевдонимдер) баш тамга менен башталып жазылат. Эгерде мындай энчилүү аттар эки сөздөн турса, арасынан эч белги коюлбастан бөлөк-бөлөк жазылат да, экөө тең баш тамга менен
башталат. М и с а л ы: Тоголок Молдо (атактуу демократ акын Байымбет Абдракмановдун элге таралып кеткен аты), Балка (эл акыны Аалы Токомбаевдин адабияттык аты), Молдо Нияз.
3. Жаныбарларга коюлган энчилүү аттар бир сөздөн же сөзайкалышынан тургандыгына карабастан, баш тамга менен башталып жазылат. Кыргыздарда мындай аттар көбүнчө жылкыга жана иттерге карата колдонулат. М и с а л ы: Акжол, Аккула, Алгыра,Койкүрөң, Тайтору, Тоотору (жылкы аттары), Желмаян (төнүн аты),Бөрүбасар, Жолборс, Учар, Тайбас(иттин аттары).
4. Географиялык аттар (жер-суунун, тоолордун, калк орношкон пунктардын, көлдөрдүн ж.б. аттары) дайыма баш тамгалар менен жазылат. М и с а л ы: Алай, Арка, Алчалуу, Баткен, Боом, Гүлчө, Кабак, Орток, Өрүктү, Тамга, Сүлүктү, Талас, Чүй, Нарын, Кемин, Өрнөк.
5. Кыргызстандын территориясындагы эки же андан артык сөздөн куралган татаал географиялык аттардын бардыгы тең араларына дефис коюлуп, ар бири баш тамгалар менен башталып жазылат. М и с а л ы: Ак-Булуң, Ак-Буура, Ат-Башы, Жети-Өгүз, Ийри-Суу, Кичи-Кызыл-Суу, Корумду-Төр, Чоң-Ак-Суу, Ысык-Көл, Жалал-Абад.
6. Кыргызстандын территориясынан тышкары географиялык аттар орус орфографиясынын негизинде жазылат. М и с а л ы: Урал, Уфа, Казань, Европа, Семипалатинск, Минск.
7. Кыргызстандын территориясынан тышкары төмөнкү географиялык аттардын кыргызча айтылышы боюнча жазылышына жол берилет: Сыр-Дарыя, Аму-Дарыя, Кокон, Маргалаң, Алматы, Самаркан, Ташкен(т).
8. Зарылдыгына карай Кыргызстандын территориясынан тышкары бир катар географиялык аттардын орусчадан которулуп алынышына жол берилет. Мындай учурларда татаал энчилүү аттардын составындагы деңиз, арал, булуң, кысык, көл деген сыяктуу сөздөр кичине тамга менен бөлөк жазылат. М и с а л ы: Ак деңиз, Кара деңиз, Рига булуңу, Онега көлү, Куриль аралы, Инд океаны, Дарданелл кысыгы.
Астрономиялык аттар баш тамга менен жазылат: Марс, Чолпон, Күн, Жер, Ай ж.б.
9. Жер-суунун атынан алынган колхоз-совхоздун аттары тырмакчага алынып жазылат: М и с а л ы: «Шамшы» колхозу, «Алга» совхозу, «Жаңы-Жер» совхозу ж.б.
Эгер колхоз-совхоздун, мектептин ж.б. аттары адамдын атына коюлса, тырмакчыгы алынбай жазылат. М и с а л ы: Ленин атындагы колхоз, Фрунзе заводу, Манас кыштагы.
10. Китептердин, газета-журналдардын ж.б. аттары тырмакчага алынып, баш тамга менен, эгер эки сөзү тең энчилүү ат болсо, эки сөзү тең баш тамга

менен жазылат: «Каныбек» романы, «Кыргыз туусу»газетасы, «Ала-Тоо» журналы, «Россия» кинотеатры ж.б.

11. КМШдагы, чет элдик партиялык, өкмөттүк, профсоюздук жогорку мекемелер менен уюмдардын наамдарынын аттары баш тамга менен жазылат: Кыргыз Республикасы, Россия Федерациясы, Кыргыз Республикасынын Президенти, Кытай Эл Республикасы, Жогорку Кеңеш, Кыргыз Республикасынын Жогорку Соту, Кореянын Элдик-Демократиялык партиясы, Кыргызстандын Демократиялык Кыймылы, Эркин Кыргызстан партиясы, Казак Республикасы, Өзбек Республикасы ж.б.

12. Энчиленип айтылган тарыхый окуялардын аттарынын биринчи, экинчи сөздөрү баш тамга менен жазылат:Улуу Октябрь социалисттик революциясы, Улуу Ата Мекендик согуш ж.б.

13. Белгилүү даталардын, революциялык майрамдардын аттарынын биринчи сөзү баш тамга менен жазылат: Аялдардын эл аралык майрамы, Жеңиш күнү, Жаңы жыл, Космонавтика күнү, Мугалимдер күнү, Билим майрамы.

14.Эгерде татаал энчилүү аттардын биринчи сөзү иреттик сан атоочтордон болуп, цифрра менен жазылса, экинчи сөзү баш тамга менен жазылат: 1-Май, 8-Март, 9-Май ж.б.

15.Министерстволордун, партиялык жана коомдук уюмдардын, ар түрдүү мекемелердин, окуу жайларынын биринчи сөзү жана анын составындагы кошо айтылган энчилүү аттар баш тамга менен жазылат: Кыргыз улуттук илимдер академиясы, И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик педагогиялык университети, Кыргыз мамлекеттик улуттук университети ж.б.

зат атоочтордун жекелик жана көптүк саны

Зат атоочтор жекелик жана көптүк санда айтылат. Көптүк маанини -лар мүчөсү жасайт. М и с а л ы: алма —алмалар, өзөн - өзөндөр, китеп – китептер д.у.с.

Кээ бир сөздөр -лар мүчөсүнүн жардамысыз эле көптүк маанини билдирип турат. Чөп чабылды. Эгин орулду. Мал жайлоого чыгарылды ж.б.

ЗАТ АТООЧТОРДУН ЖАКТАЛЫШЫ

Зат атоочтор жакталбайт, жак мүчөлөр менен да өзгөрбөйт. Жак мүчөлөр этишке гана таандык. Бирок адамзаттык зат атоочтор баяндоочтук милдет аткарганда гана жак мүчөлөрдү кабыл алат. Демек, зат атоочтун баяндоочтук милдет аткаргандагы жак мүчөлөр менен өзгөрүшү зат атоочтун жакталышы деп аталат: мен студентмин, сен студентсиң, биз студентпиз, силер студентсиңер ж.б.

Жекелик санда

Жагы, түрү	Жекелик санда
I жак – мен	-мын, -мин, -мун, -мүн
II жак – сен (жөнөкөй түрү)	-сың, -сиң, -суң, -сүң
II жак сиз (сылык түрү)	-сыз, -сиз, -суз, -сүз
III жак- ал	

Көптүк санда

Жагы, түрү	көптүк санда
I жак – биз	-быз, -биз, -буз, -бүз
II жак – силер (жөнөкөй түрү)	-пыз, -пиз, -пуз, -пүз
II жак сиздер (сылык түрү)	-сыңар, -сиңер, -суңар, -сүңөр,
III жак- алар	-сыздар, -сиздер, -суздар, сүздөр

Сын атооч жонундо тушунук.

1.Сын атоочтун лексикалык граматикалык мааниси.

Сын атооч - заттын өңүн, түсүн, сынын, сапатын, даамын, формасын жана башка көрсөтүп, кандай? кайсы? деген суроолорго жооп берген сөздөр сын атооч деп аталат. М и с а л ы: кызыл, сары, жашыл, таттуу, ачуу, тоголок, жумшак жана башка. Сын атооч сүйлөм ичинде көбүнчө баяндоочтук, аныктоочтук, бышыктоочтук милдетти аткарат: Мисалы: Акылдуунун сөзү кыска (кыска — баяндооч). Жакшы адамдын белгиси эл камы үчүн жүгүрөт, жаман адам белгиси өз камы үчүн күйүнөт (жакшы, жаман - аныктооч). Бали, азаматтар, жакшы иштедиңер (жакшы -бышыктооч).

Сапаттык жана катыштык сын атооч

Заттардын сын-сыпаты, өңү-түсү, даамы, формасы, мүнөзү, сапаты сыяктуу белгилерин түздөн-түз көрсөткөн сын атоочтор сапаттык сын деп аталат. Мисалы: ичке, сулуу, ак, жашыл, тунук, ачуу, тегерек, тоголок, шайыр, түнт, жакшы, жаман, кызылыраак, өтө чоң, абдан сонун, саргыч, бозолук, чоң-кичине, жакшы-жаман, ак-кара жана башка. Башка бир зат менен болгон байланышына, кандайдыр бир катышына карай заттын өзгөчөлүктөрүн көрсөтүүчү сын атоочтор катыштык сын деп аталат. Мисалы: токойлуу жер, тоодой толкун, темирдей тартип, жаанчыл ай, даамдуу тамак, тумакчан киши, аталаш туган жана башка.

Сын атоочтун даражалары

Кыргыз тилинде сын атоочтун төрт даражасы бар: жай, салыштырма, күчөтмө жана басаңдатма даража. Жай даража Заттын белгисин кандай нормада экендигин билгизип, атайын мүчөлөрдүн жардамысыз, уңгу түрүндөгү сапаттык сын атоочтор аркылуу жасалат: кызыл, сары, ак, көк, кара, жашыл, ачуу, кен, сүйрү жана башка.Салыштырма даража Заттагы бир эле белги экинчи заттын белгиси менен салыштырылат. Салыштырууну чыгыш жөндөмөсүнүн -дан жана -ыраак мүчөсү уюштурат. Бал канттан пайдалуу. Замира Берметтен кичине. Москва көп шаарлардан кооз (коозураак). Күчөтмө даража Заттардын сын-сыпатын күчөтүп, өтө жогору же өтө төмөн экендигин көрсөтөт да, төмөнкү жолдор менен жасалат.

а) эң, өтө, абдан, чымкый, чылк деген ж. б. күчөткүч бөлүкчөлөрдүн жардамы менен жасалат: эң чоң, өтө күчтүү, абдан жакшы, чымкый кызыл.

б) сын атоочтун толук кайталанып же кыскарып айтылышы аркылуу жасалат: кыпкызыл, упузун, капкара, сапсары, бийик- бийик тоолор, кооз-кооз үйлөр, сонун-сонункөчөлөр ж.б.
в) затташкан сын атоочтор күчтөмө даражаны уюштурат: мыктынын мыктысы, сулуунун сулуу су жана башка.
Басаңдатма даража
Заттагы белгинин нормалдуу белгиге жете бербегендигин же анын басандатылып айтылышын билдирет, төмөнкү мүчөлөрдүн жардамы менен жасалат:
-ыш - агыш, көгүш
-гыл - киргил, чаңгыл
-ылжым, -ылжын - көгүлжүм, көгүлжүн
-гыч - саргыч
-гылт - кызгылт
-гылтым - кызгылтым ж.б.

9.Тема: Сан атоочтун негизги топтору.

План: 1. Сан атоочто жонундо тушунук
2. Сан атоочтордун турлору

Адабияттар:

1. Акматов Т, Давлетов С, Сартбаев К, Иманалиев С « Тил илимине киришуу» Фрунзе 1980.
2. К. Сартбаев « Кыргыз тилинин изилдениши» Ф. 1981
3. Б. Юнусалиев «Тандалган эмгектер» Ф. илим. 1985
4. к. Сартбаев « Туркологияга киришуу» Ф. мектеп 1980
5.А.Жалилов « Азыркы кыргыз тили» Б.1996

Жаратылыштагы заттардын, кубулуштардын, нерселердин санын, катарын, иретин билдирген создор сан атооч деп аталат. Сан атоочтордун жалпы санын болжолдуу турдо аныктоого болот. Анткени бул создор бизге белгилуу эсеп, сандардын аттары болу эсептелинет. Башка соз туркумдорун мындай кылып жалпы санын аныктоого мумкун эмес. Сан атоочторго канча? нече? Канчанчы? Неченчи? деген суроолорго жооп берет.Сан атоочтор башка соз туркумдорго айырмачылыгы булар башка соз туркумдорунон жасалбайт. Б.а. сан атоочторду жасоочу куранды мучолор жок. Башка соз туркумдорунун жасалышына да база болуп бербейт. Сан атооч создордон 2-3 гана зат атооч соз жасалат. Мисалы:-лык бешилик, училик
Сан атоочтор тузулушу боюнча жонокой жана татаал болуп экиге болунот. Жонокой сан атоочтор бир гана унгудан туруп, санды, иретти, катарды, эсепти билдирген создор аталат. Мисалы: 20, 30 ж.б. ал эми татаал сан атоочтор эки же андан коп уогудан туруп, бир гана санды, иретти ж.б. билдирет.Мисалы: 12, 1989 ж.б. Сан атооч создор суйломдо аныктоочтук кээде бышыктоочтук милдетти аткарат.

Кыргыз тилиндеги сан аточтор маанилерине карата томонкудой болуп болунот:
1.Эсептик сан атооч создордун эсебин билдирет канча? нече деген суроолорго жооп беретМ: уч, торт, он ж.б.
2.Иреттик сан атооч жаратылыштагы заттардын, буюмдардын, нерселердин ирет, тартибин, катарын билдирет. М: бешинчи, алтынчы ж.б.
3.Жамдама сан атооч кыргыз тилинде жетөө эле. Булар –өө мучосунун жардамы менен уюшулат. М: Бирөө, экөө, бешөө ж.б.ж Жамдама сан атоочтор заттардын санын, алардын заттык белгиси катары корсотот же жансай корсотот.Жамдама сан атоочтор атооч содорго окшош. М: алтооң келе калгылачы.
4.Чамалама сан атооч заттардын санын, эсебин чамалап, болжолдоп корсотот. Жакын, чамалуу, ашуун, сыяктуу деген сзодордун жардамы менен жасалат. М: беш-алтыдай, ондого, жузчо
5.Топ сан заттардын эсебин, топ-тобу менен жалпылап билдирет . Булар адатта чыгыш жонундосу аркылуу уюшулат
6.Болчок сан атооч бир бутундун болукторун билдирген создор М: 2 ден1, 1бутун 10 дон 2 ж.б.

10.Тема: Этиш жонундо жалпы тушунук
План:
1. Этиш жонундо тушунук.
2. Этиштин категориялары

Адабияттар:
1. Акматов Т, Давлетов С, Сартбаев К, Иманалиев С « Тил илимине киришуу » Фрунзе 1980.
2. К. Сартбаев « Кыргыз тилинин изилдениши» Ф. 1981
3. Б. Юнусалиев «Тандалган эмгектер» Ф. илим. 1985
4. к. Сартбаев « Туркологияга киришуу» Ф. мектеп 1980
5.А.Жалилов « Азыркы кыргыз тили» Б.1996

Заттын кыймыл-аракетин, ал-абалын билдирүүчү сөз түркүмү этиш деп аталат. Этиштер эмне кылды?эмне кылат?эмне кылып жатат? Эмне болду? Эмне болуп жатат? Кантет? Деген сыяктуу суроолорго жооп берет.
М и с а л ы: Айшакан сайма сайды. Самолёт бийик көтөрүлдү. Балдар келип калышты. Мен окуп жатам. Жакында айылга барам.
ЖӨНӨКӨЙ ЖАНА ТАТААЛ ЭТИШТЕР
Этиштер түзүлүшүнө карата жөнөкөй жана татаал этиштер болуп экиге бөлүнөт. Жөнөкөй этиштер бир сөздөн, татаал этиштер эки же андан ашык сөздөрдөн түзүлөт. М и с а л ы: бар, кел, ойно, оку, бара кел, ойноп жүр, жазып бер, окуп жибер, жыгылып кете жаздадым, ойноп отура бердим.
НЕГИЗГИ ЖАНА КӨМӨКЧУ ЭТИШТЕР

Татаал этиштеги негизги кыймыл-аракетти билдирген этиштер негизги этиштер, кошумча кыймыл-аракетти билдирген этиштер көмөкчү этиштер деп аталат.
М и с а л ы: Иштеп жатат (иштеп -негизги этиш, жатат - көмөкчү этиш). Окуп келди (окуп - негизги этиш, келди - көмөкчү этиш). Ал келген экен (келген негизги, экен көмөкчү этиш. Мира окуп жиберди, окуп негизги этиш, жиберди көмөкчү этиш.
ТУБАСА ЖАНА ТУУНДУ ЭТИШТЕР
Этиш сөздөр тубаса жана туунду болуп, экиге бөлүнөт. Тубаса этиштер уңгу түрдө турат. М и с а л ы: бар, кел, кет, жүр, бер, отур, оку, жый, кой, тур ж.б.
Туунду этиштер мүчөлөрдүн жардамы менен жасалат:
-ла - кайчыла, башта, тиште
-а - сана, чене, көзө, жаша
-ар - агар, көгөр, бозор, жашар
-лаш - жардамдаш, достош, кездеш, саламдаш
-кар - башкар, аткар, өткөр, откор
-сыра - уйкусура, кансыра,алсыра
-ы - байы, кеңи, жашы
-каз - атказ, откоз, бүткөз
-ылда - чырылда, бакылда, күпүлдө
-ай - азай, көбөй, муңай, чоңой ж.б.

11.Тема: Кызматчы соз туркуму 4 саат

План:1.Кызматчы создорго жалпы маалымат
2.Кызматчы создордун турлору
Адабияттар:
1. Акматов Т, Давлетов С, Сартбаев К, Иманалиев С « Тил илимине киришуу » Фрунзе 1980.
2. К. Сартбаев « Кыргыз тилинин изилдениши» Ф. 1981
3. Б. Юнусалиев «Тандалган эмгектер» Ф. илим. 1985
4. к. Сартбаев « Туркологияга киришуу » Ф. мектеп 1980
5.А.Жалилов « Азыркы кыргыз тили» Б.1996

Кыргыз тилиндеги сөз түркүмдөрүн жогоруда биз негизги (маани берүүчү), өзгөчө жана кызматчы сөз түркүмдөрү деп бөлүштүргөнбүз. Кызматчы сөз түркүмдөрү өз алдынча лесикалык маниге ээ болбой, сүйлөмдө негизги сөз түркүмдөрүнө кошумча грамматикалык маани тартуулайт. Булар «маани бербөөчү сөз түркүмдөрү» деп да аталат. Белгилүү тилчи С.Кудайбергенов буларды маани бербөөчү сөз түркүмдөрү катары карап, бул топко жекече турганда лексикалык мааниге ээ болбогон сөздөр кирерин белгилөө менен, алар башка сөз түркүмдөрүнөн төмөнкү белгилери боюнча айырмаланарын көрсөткөн.

1. Ар бири баштагы бүтүн сөздүк белгисин сакташып, негизги компоненттерден тыбыштык сөз катары ажыратылып айтылат. Ал эми мүчө болсо, айкашкан сөздөрү менен бирге айтылат. Бирок экөө тең лексикалык мааниге ээ эмес.
2. Маани бербөөчү сөздөр морфологиялык жактан уңгу,мүчөлөргө ажыратылбаган өзүнчө турган сөз болгондуктан, үндөштүк законуна баш ийбейт. Мүчөлөр менен айкашпайт.Мүчөлөр болсо, тыбыштык составы жагынан жалганган сөзүн ээрчип, үндөштүк законуна баш ийет.
3. Маани бербөөчү сөз түркүмдөрү, бүтүн сөздүк касиетин сакташып, дайыма басымды кабыл алышат: сен үчүн, дейин, гана, албетте, мүмкүн, келдим го! келе гой ж.б. Ошентип, сөз менен сөздү, сүйлөм менен сүйлөмдү байланыштыруу, ийкемдүү тутумдаштыруу милдетин аткарып, кошумча ар түрдүү грамматикалык маанилерди алып келген сөздөрдү кызматчы сөз түркүмдөрү дейбиз. Кыргыз тилинде алар төмөнкүлөр:
Байламталар
Бөлүкчөлөр
Жандоочтор
Модалдык сөздөр.

Байламталар Сүйлөмдөгү сөздөрдү, сөз айкаштарын жана кошмок сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдү бири-бири менен байланыштырып турган кызматчы сөздөрдү байламталар дейбиз. Мисалы: Окту жиреп жүрөм, бирок, эмнегедир, алар мага тийбейт. Биринчи мисалдагы байламта (бирок) кошмок сүйлөмдүн тутумундагы эки жөнөкөй сүйлөмдүн ортосундагы каршылагыч маанини туюндуруп, байланыштырып турат. Ал эми экинчи сүйлөмдөгү байламта (жана) болсо, бирөөчөй мүчөлөрдү (безилдегендиктен, атагандыктан) бири-бири менен Байламталар, биз жогоруда белгилегендей, маани берүүчү сөздөргө кызмат кылып, алардын ар кандай грамматикалык маанилерин жаратып, өз алдынча лексикалык маани бере албайт. Айрымдары маани берүүчү сөздөргө гана эмес, сүйлөмдөргө да грамматикалык маани ыйгара берет.Түпкү теги боюнча кыргыз тилиндеги байламталардын көпчүлүгү лексикалык мааниси бар сөздөрдөн келип чыккан. Мисалы: анткени (андай+эткен+ы), жана (жан+а), себеби
(себеп+ы), деле (дагы+эле) ж.б. Байламталардын тутумдук түзүлүшү да өтө ар түрдүү. Алар бир эле сөздөн, эки сөздөн жана бир нече сөздөн да курала берет. Эки жана андан көп сөздөрдөн куралган байламталардын айрымдары сүйлөмдүн ар кайсы жеринен орун алып да келе
берет. Мисалы: Сууктун ызгаары жаш балдарга кандай баткан болсо, чоңдорго да ошондой баткан. Байламталардын тутумдук түзүлүшүнө карай бөлүнүшү .Кыргыз тилинде байламталар түзулүшүнө карай жөнөкөй жана татаал байламталар болуп экиге бөлүнөт. Бир эле сөздөн турган байламталарды жөнөкөй байламталар дейбиз. Алар: а, ары, бирок, болбосо, да, дагы, деле, жаки, жана, мейли, менен, нары, не, себеби, эгер, эгерде ж.б. Тарыхый жактан тутуму татаал болгону менен андыктан

(андай + эткендиктен), анткени (андай + эткени), ошондуктан (ошондой + эткендиктен) сыяктуу байламталарды да ушул урпаты менен байламта сөз түркүмүнүн катарына өткөндүктөн, жөнөкөй байламталардын катарына кошобуз. Эки же андан көп сөздөн турган байламталарды татаал байламталар дейбиз. Алар: ал эми, андай болсо, анткен менен, жана да, же болбосо, кандай ... ошондой, канчалык ...ошончолук, неге десең, ошол себептуу, ошондой болгону менен,ошондой болсо да, ошон үчүн, эгерде ... ошондо ж.б. Байламталык маанилери жана аткарган милдеттери боюнча жөнөкөй жана татаал байламталар бири-биринен айырмаланышпай.Маани берүүчү сөздөргө жана сүйлөмгө кызмат кылуу мүмкүнчүлүктөрүндө даайырмачылыктар жок.Мисалы: - Балам, жол болсун? – деп карыя сурап койду да ,күңгүрөнгөн мунду күүнү акырын гана чертип кирди. Байламталардын аткарган кызматына карай бөлүнүшү. Кыргыз тилинде байламталар жандуу тилде аткарган кызматына карай өз ара дагы эки топко бөлүнөт. Бир тобу сөз менен сөздү да, сүйлөм менен сүйлөмдү да байланыштыра берет. Башка бир тобу сүйлөм менен сүйлөмдү гана байланыштырып, сөз менен сөздү байланыштыруу мүмкүнчүлүгүнө ээ эмес.

а). Сөз менен сөздү да, сүйлөм менен сүйлөмдү да байланыштыруучу байламталарга ары, да, дагы, дале, деле, жана, же, же болбосо, менен, нары, не сыяктуу байламталар кирет. Мисалы: Аткарылган мындай иштерге ары кубанып, ары сүйүнүп да турдук .Байламталар (ары, да ,жана) сөз менен сөздү байланыштырды. Кылган ишибизге ары терең кубансак, ары өзүбүзгө өзүбүз таң калып турдук .Экөө кобурашкан бойдон фабрикага кирип келишти жана ар бири өз-өз станогунун жанынан орун алды. Байламталар (ары, да, жана) сүйлөм менен сүйлөмдү байланыштырды.

б). Сүйлөм менен сүйлөмдү гана байланыштыруучу байламталарга а, ал эми, андай болсо, андыктан, анткени, анткен менен, аның үчүн, бирок, бирок да, болбосо, жана да, же болбосо, кандай ... ошондой, канчалык ... ошончолук, неге десең, ошол себептүү, ошондой болгону менен, ошондой болсо да, ошон үчүн, эгер, эгерде ... ошондо өндүү байламталар кирет. Мисалы: Билесиз го, алыстан тоо ашып келдик, а сиз бияктан түз жол менен келдиңиз. Байламталардын маанисине карай бөлүнүшү. Байламталардын сөз менен сөздү же сүйлөм менен сүйлөмдү байланыштыра турган мүмкүнчүлүгү алардын грамматикалык маанилери болуп саналат. Кыргыз тилиндеги байламталардын мына ошол грамматикалык маанилери бирдей эмес. Байламталардын бир тобу өздөрү байланыштырган тилдик бирдиктерди бири-бирине көз каранды абалда кармап байланыштырса, экинчи бир тобу байланышып жаткан тилдик бирдиктерди бири-бири менен тең укукта кармап байланыштырат. Ошентип, тилдин жандуу жүрүшүндө алардын грамматикалык маанилери бирдей болбойт. Ошентип, кыргыз тилиндеги байламталарды алардын грамматикалык маанилерине карай багындыргыч байламталар жана багындырбас байламталар деп эки чоңтопко бөлүштүрөбүз.

Сүйлөмдө атооч сөздөрду жандап, алардын өз ара карым- катышын эпке келтирип, аларга ар кыл грамматикалык маани ыйгарып турган кызматчы сөздөр жандоочтор деп аталат.
Сүйлөмгө, же сүйлөмдөгү кайсы бир сөзгө кошумча грамматикалык маани, маанилик бир касиет, маанилик өзгөчөлүк алып келүүчү кызматчы сөздөр бөлүкчөлөр деп аталат.
Мисалы: Күтсөм да силерди мен калдым көрбөй.
(го, да, өтө, эң, эч, гана, түк, ным, дегеле, турсун, түгүл, турмак, тургай, чылк ж.б.), калгандары сүйлөмдө аткарган кызматына, туюндурган грамматикалык маанисине жараша гана бөлүкчө болуп, өтмө бөлүкчөлөр деп аталат (аябай, жалаң, гой, деген, белем, такыр, кудум, бейм, нак, как, так, ары, эми, тек, өңкөй ж.б.).
Сүйлөмдөгү айтылуучу ойдун чындыкка, акыйкатка, сөз жүрүп жаткан учурга карата болгон ар түрдүү катышы жөнүндө сүйлөөчүнүн көз карашын туюндурган сөздөр кыялий-мамиле (модалдык) сөздөр деп аталат.
Мисалы: Соту келдиби, башкасы келдиби, айтор, бир топ адамдар атасы менен келишип, Жусупту алып кетишкен.
А балким, өзүнүн кемчилигин сезип уялып келаткандыр.
Модал сөз (балким) сүйлөмдөгү айтылып жаткан ойго карата сүйлөөчүнүн шек саноо, ишене бербеген кыял мамилесин билдирип жатат. Кыялий-мамиле сөздөр төмөнкүлөр: айтор, албетте, арийне, балким, болжолу, дейм, жарыктык, керек, көрүнөт, кыязы, мүмкүн, окшойт, өңдөнөт, сөзсүз, сыягы, тийиш, чагымда, чамасы, чыгар, чындыгында, шекилдүү, шекилде, шексиз, ыктымал, ыраматылык, ырас ж.б.

12. Тема:Суйломдогу создорго морфологиялык талдоо жургузуу

СӨЗ ТҮРКҮМҮ БОЮНЧА ТАЛДООГО МАШЫГУУ

1. Сүйлөмдү окуп чыгуу.
2. Талдоону сүйлөмдүн биринчи сөзүнөн баштоо.
3. Ал сөзгө суроо берип, сөз түркүмүн аныктоо.
4. Сөз түркүмүнүн грамматикалык категориясын көрсөтүү.

Мисалы: сөз зат атооч болсо, кайсы грамматикалык категорияга баш ийип тургандыгын (санын, жагын, таандыктыгын, жөндөмөсүн), энчилүү же жалпы ат болорун, түзүлүшү боюнча жөнөкөй же тутумдаш экендигин аныктоо.

Үлгү: **Жакшы адамдын белгиси - эл камы үчүн күйүнөт.**

1. **жакшы** – сын атооч, кандай? деген суроого жооп берет, сапаттык сын, жай даражада турат.

2. **адамдын** – зат атооч; кимдин? деген суроого жооп берет; жалпы ат, жөнөкөй зат атооч, жекелик сан, илик жөндөмөсүндө турат.

3. **белгиси** – **белгиси** – зат атооч, эмнеси? деген суроого жооп берет, жалпы ат, жөнөкөй зат атооч, жекелик санда, атооч жөндөмөсүндө турат.

4. **эл** – зат атооч, ким? деген суроого жооп берет, жалпы ат, жөнөкөй зат атооч, илик жөндөмөсүнүн –нын мүчөсү түшүп айтылды (элдин камы).

5. **камы**-зат атооч, эмнеси? деген суроого жооп берип турат, жалпы ат, жөнөкөй зат атооч, жекелик санда, таандыктын III жагы, атооч жөндөмөсүндө.

6. **үчүн-**кызматчы сөз, жандооч;

7. **күйүнөт-** этиш, эмне кылат? деген суроого жооп берет; жекелик санды, келер чакты билдирет.

13. Тема: Соз айкашынын турлору,байланышуу жолдору. 2 саат

План: 1.Соз айкашы жонундо тушунук
2.Соз айкашынын байланышуу жолдору

Адабияттар:

1. Акматов Т, Давлетов С, Сартбаев К, Иманалиев С « Тил илимине киришуу » Фрунзе 1980.
2. К. Сартбаев « Кыргыз тилинин изилдениши» Ф. 1981
3. Б. Юнусалиев «Тандалган эмгектер» Ф. илим. 1985
4. к. Сартбаев « Туркологияга киришуу» Ф. мектеп 1980
5.А.Жалилов « Азыркы кыргыз тили» Б.1996

Биринчи бөлум «Соз айкашы» деп аталат. соз айкашы дегенде маанилери жана грамматикалык формалары боюнча оз ара байланышта болгон толук маанилуу создердун айкашын тушунуубуз зарыл. Синтаксистик бул чакан бирдикти грамматикалык озунчо бирдик катары да зкана белгилуу даражада суйлом тутумундагы семантикалык—интонациялык биримдик катары да кароого болот. Тилдин лексикалык кенчи болуп эсептелген создордун, алардын негизинде уюшулган сез айкаштырынын омуру суйломдун жалпы табияты, суйломдун коомдук турмуштагыг милдети менен ажырагыс байланышта. Анткени суйлем ар кандай создердун жалпы санынан тузулбостон, лексикалык-семантикалык маанилери боюнча бири-бири менен айкашууга мумкун-чулугу болгон жана грамматикалык жактаи байланкшып турган создердун жыйындысы катары тузулот. Суйлом тутумундагы соз айкаштарынын копчулугу ойдун максатына ылайыкталып, суйломдо улам

жацыдан уюшулуп отурса, айрымдары кептин ыгына жараша жаныдан уюшулбастан, тилде мурда эле калыпташкан идиоматикалык, суроттеп каркомдоочу даяр каражат катары пайдаланылат. Ушундай ботончолугуно карай соз айкаштары эки чон топко болунот: анын бири — эркин соз айкашы, экинчиси — туруктуу соз айкашы (тил илиминде муну фразеологизмдер деп да атайт).
Эркин соз айкашы — синтаксистин изилдей турган обьектиси, ал эми туруктуу соз айкашы болсо — тил илиминин тармагы болуп эсептелген фразеологиянын изилдей турган проблемасы. Ошондой болсо да соз айкашынын бул эки турунун бири-бирине окшоштуктары (тугойлорунун байланышуу жолдору, уюшулуу улгусу, калыбы) жана андаи да кебуроок айырмачылыктары, озуно гана таандык туруктуу белгилери бар.
Фразеологизмдерде тилде жеке колдонулуучу создор сыяктуу эле бир маани болот: бир жакадан баш чыгаруу — ынтымак, ынтымактуу болуу; мурдун балта кеспеген — тоготпогон; кок жашык — абдан арык ж. б. Мындай маанилери боюнча алганда, фразеологизмдер жеке создвр ыенен синоним дик катышта экендиги байкалат: бир эле маани жеке соз ар-кылуу да, ara маанилеш фразеологизм аркылуу да туюнду-рулат. Бирок фразеологизмдер тигил же ,бул мааниии жеке сез сыяктуу туз атабастан, образдуу, элестуу турдо атайт. Бул жагынан алганда, фразеологизмдер ойду керкем, элестуу жана таамай, таасирдуу берууде атайы колдонулуучу тилдик каражат болуп эсептелет.
Фразеологизмдерден айырмалапып, эркин соз айкашынын тутумуядагы создор дайыма озунун туз маанисинде колдонулат. Ал эми фразеологизмдерде болсо бутундой айкашты камтыган жалпы бир маани берилет. Мындай маани фразеологизмдердин биримдуулугун (бутундугун) тузгондуктон, суйлом тутумунда алар ич ара мучолонбойт. Бутундой айкашы менен суйломдун бир гана мучосунун милдетин аткарат: Жарашпайт ичи тардык адамзатка:, тар болбо, тардык жаман тируу чакта. Ичи тардык — суйлом ээси.
Суйлом тутумунда эркин соз айкашынын тугойлору мучолонот, б. а., ар бири озунчо суйлом мучосунун милдетин аткарат: Адептуунун козу адилеттикти мурда корот.
а) Козу корот — баш мучелердун суйлем тузулушундогу озгочо айкашы;
б) адептуунун кози — эркин соз айкашы: адептуунун — аныктооч; козу — суйлем ээси;
в) адилеттикти корот — эркин сез айкашы: адилеттикти — толуктооч; корот — баяндооч;
г) мурда корот— эркин айкашы: мурда — бышыктооч; корот— баяндооч;
Фразеологизмдер — калыпташкан тилдик даяр бирдик. Ошондуктан аларды ойго келгендей озгортууго, тугойлерунун бири-бирине карата алган ордун алмаштырууга болбойг.
Фразеологизмдер эркин сез айкашынын улгусундо да, суйлом улгусундо да кездешет: а) соз айкашынын улгусундо : тил эмизуу, тишинии кирин соруу ж. б.

б) суйлом улгусундо: жузу жарык, бери этектен алганда ж. б.
Кадыресе эркин соз айкаштары суйлом тузулушундо колдонулбайт. Жыйынтыктап айтканда, туруктуу соз айкаштарынын мааниси ар бир тугойунун семантикасынан келип чыкпастан, алардан алыстап, бардык тугойлорунун жалпы санын турат. Ошол себептуу ал бардык тугойлору менен бир бутундук касиетке ээ. Фразеологизмдер толук маанлуу жеке создор, эркин соз айкаштары сыяктуу эле суйломдун курулуш материалы болуп эсептелет. Ошол себептуу фразеологизмдер жонундо синтаксисте кыскача маалымат берилет жана анын эркин соз айкаштарынан, ажырагыс соз тизмектеринен болгон айырмачылыктары, ботончолуктору корсотулот. Суйлом тутумунда мучолонбой турган, бирок туруктуу соз айкашы болуп эсептелбеген, суйломдун белгилуу бир конструкцияларында колдонулган ажырагыс соз тизмектери кездешет. Сырткы тузулушу боюнча андай тизмектер эркин сез айкашына окшош келет: Коз коргонду конул тейлейт.
а) коз коргонду — ажырагыс тизмек: синтаксистик милдети боюнча толуктооч;
Ажырагыс тизмектер туруктуу эмес, б. а., суйломдун айрым конструкцияларында мучолонбогон, бир гана суроого коп болуп тушкон тизмек катары колдонулса, башка бир учурда алардын тугойлору оз алдынча да, же дагы бир болок создор менен айкашкан турундо кездешет. Экинчидеи, ажырагыс тизмектердин тугойлору озулорунун туз маанисин сактап турат, б. а., фразеологизм сыяктуу бутун бир маанини билдирбестен, алардын (ажырагыс соз тизмектеринин) ар бир тугойунун лексикалык оз алдынчалыгы сакталат. Ажырагыс тизмектер толук маанлуу соз менен толук маанилуу создун, же толук маанилуу соз менен кызматчы создун негизинде тузулот: Акылы кыска адамдын тили узун.
Эркин соз айкаштары суйлом тутумунда тузулуп, суйлом менен омур сурот. Ал, негизинен, толук маанилуу создордон уюшулат да, суйлом тутумунда дайыма мучолонот жана тугойлору озунун лексикалык туз маанисинде колдонулат.
Э. с. а. грамматикалык касиетин аныктоо учун алардын курулушун, турлорун, тугойлорунун маанилик катыштарын жана синтаксистик байланыш жолдорун талдан чыгуу зарыл. Синтаксис жонундогу илимдин салты боюнча бул маселелерди иликтоо соз айкашы топтоштуруудан башталат. Э. с а. топтоштурууда анын турдуу белгилери эске алынып журот:
а) багынычтуу тугойунун синтаксистик милдети боюнча аныктоочтук толуктоочтук жана бышыктоочтук
б) оз ара айкашып турган создордун грамматнкалык байланышуу жолдору боюнча (ээрчишуу жолу аркылуу уюшулган слз айкашы, ыкташуу жолу аркылуу уюшулган с. а., башкаруу жолу менен уюшулган синтаксистик жол менен уюшулган с. а.);
в) багындыруучу тугойунун морфологиялык табияты, б. а., кайсы соз туркумунон экендиги боюнча;
г) с. а. туголорунун маанилик катышы боюнча;

д) айрым окумуштуулар э. с. а. топтоштурууда семантикалык кызматтык (функционалдык) принцип колдонушат. Бул кийинки топтоштурууга негизделип, грамматикалык табиятын морфологиялык, семантикалык зкана функционалдык коз карашта талдайт. Бирок, ошондой болсо да, соз болуп жаткан кийинки топтоштурууда э. с. а. синтаксистик милдетке кебуроок конул бурулган. Илимий маалыматтарга караганда, э. с. а. курулушунда анын тугойлорунун синтаксистик милдеттерин бардык учурда эле так аныктоого мумкун эмес. Э. с. а. тугойлорунунун милдеттери суйлом тутумунда гана толук аныкталары белгилуу. Бул топтоштуруу боюнча синтаксистик эн чакан бирдик субстантивдик, атрибутивдик соз айкаштары болуп, андан сон атрибутивдик соз айкаштары оз ич ара дагы абвербиалдык деп болуштурулот .Функционалдык жактан дал ушул топтоштурууга окшош, бирок мындан да кенири коз карашта э. с. а. томонкудой болуштурулуп келет: атрибутивдик—субстантивдик жана адвербиалдык соз айкаштары Э. с. а. боюнча жогоруда айтылган топтоштуруулардын ичинен туркологияда, иегизинен, семантикалык морфологиялык топтоштуруу кенири колдонулуп келет. Бул топтоштурууга ылайык э. с. а. багындыруучу тугойунун кайсы соз туркуму экендигине, тугойлорунун грамматикалык байланышуу жолдоруна жана соз айкашынын тузулушуно (татаал айкаштар) негизделип каралат.

1. Кыргыз тилиндеги э. с. а. багындыруучу тугойлорунун кайсы соз туркуму экендигине карата атоочтук соз айкашы жана этиштик соз айкашы болуп болунот.

Эскертуу: Кыргыз тилинде, азыраак болсо да, тактоочтук соз айкаштары колдонулат. Бул корунуш тактоочтордун багынычтуу топторду тузуу мумкунчулугунун томон экендиги менен байланыштуу. Тактоочтук э. с. а. азыраак колдонула тургандыгын эске алып, бул окуу китебинде аны атоочтук соз айкаштарына кошуп берууге туура келди.

Атоочтук э. с. а. багындыруучу тугойу боюнча ич ара зат атоочтук, сын атоочтук ,сан атоочтук, ат атоочтук жана тактоочтук соз айкаштары болуп болунот.

2. Э. с. а. тугойлорунун грамматикалык байланышуу жолдоруна ылайык башкаруу, ыкташуу жана таандык байланыш боюнча уюшулган соз айкаштары болуп болунот. Болуштуруунун бул принцибинде э. с. а. тугойлорунун маанилик катыштары да кошо каралат.

3. Э. с. а. тузулушуно карай жонокой жана татаал соз айкаштарьша ажыратылат.

4. Атоочтук соз айкаштары. Э. с. а. кандай гана туру болбосун, алардын тутумунан эки болукту айырмалоо керек: а) багьндыруучу тугойу; б) багынычтуу тугойу, Э. с. а. тузуудо бул эки болуктун грамматикалык укугу, милдети бирдей эмес: аны уюштурууда багьшдыруучу тугойу маанилуу, чечуучу милдет аткарат. Ошондуктан э. с. а. туру багьндыруучу тугойдун морфологиялык дареги боюнча аныкталат.

Окуу китебинде таяныч озогу зат атооч, сын атооч, сан атооч, ат атооч зкапа тактоочтоп болгон соз айкаштарынын бардык улгусу (модели), таяныч озогунун маанисин тактоочу, ачык-айкын кылуучу багынычтуу тугойлору,

алардын багьндыруучу кезек менен байланышуу жолдору, айрыкча соз айкашынын тугойлорунун маанилик катыштары мисалдар аркылуу чечмеленип берилген. Мисалы, багьндыруучу тугойу зат атооч болсо, анын багынычтуу тугойлору зат атооч, сын атооч, сан атооч, ат атооч, атоочтук, кыймыл атооч, тууранды соз, тактоочтон болору жана, алардын маанилик катыштары ар бир соз туркумунун семантикасына негизделери далилдуу айтылат.Тилдеги бардык соз жеке алганда (уй, китеп, жакшы, пайдалуу, илгери, быйыл, жазуу, суйлоо ж. б.) жалпы мааниде болот. Алардын ачык-айкын, так мааниси соз айкашынын тутумунда аныкталат: чон уй (бул айкашта уйдун колому корсотулгон), жалпы уй (уйдун мезгилге байланышкан сапаты айтылган), эки уй (уйдун так саны берилген) ж. б. Кыскасы, жалпы маанидеги жеке создун эмнесин тактоо керек болсо, ошол белгиси айтылат.Соз менен сездун айкашуусунун белгилуу олчоосу бар. Салыштырсак :

а) китеп — адабий китеп, жаны китеп, кызыктуу китеп, окулган китеп, беш китеп, бул китеп ж. б.

б) арык китеп, катуу китеп, сасык китеп, чуркаган китеп ж. б. Бул вариант колдонулбайт, анткени мындай создордун семантикалык оз ара ымаласы жок.Э. с. а. багынычтуу болугу гана багьндыруучу болугунун маанисин тактоочу болуп эсептелбестен, багындыруучусу да> багынычтуусунун маанисин тактап турат, б. а,, оз ара айкашып турган создер бири-биринин маанисин тактап да, толуктап да турат: жарык жылдыз дегенде жылдыздын ары элестуу, ары сапат белгисин гана тушунобуз. Ал эми бул мисал боюнча жарык дегенде башка эч нерсени эмес, дал гана жылдыз эске алынат.

2. Этиштик соз айкаштары. Э. с. а. багьшдыруучу тугойу этиш создордон болсо, этиштик соз айкашы деп аталат. Э. с. а. бул туру абдан коп колдонулат. Бул корунуш этиш создордун башкаруу. багындыруу жондомдуулугунун универсалдуулугу менен байланыштуу. Эгерде э. с. а. багындыруучу тугойу этиш создон болсо, анын багынычтуу тугойлору толук маанилуу зат атооч, ат атооч, сын атооч, сан атооч, тактооч, чакчыл, тууранды соз жана кыймыл атоочтордон турат.

Этиштик соз айкаштарынын маанилери да атоочтук соз айкаштары сыяктуу эле чечмеленген. Этиштик соз йкаштарынын багынычтуу тугойлору соз озгортуучу мучолорду кабыл алган турундо да, унгу турундо да колдонула берет. Ушул жагдайды эске алып, туркологияда соз айкашынын бул турун тугойлорунун грамматикалык байланыштуу жолдору боюнча талдап журушот: а) тугойлору ыкташуу жолу боюнча байланышкан этиштик соз айкаштары; б) тугойлору башкаруу жолу боюнча байланышкан этиштик соз айкаштары; в) тугойлору таандык байланышта болгон этиштик соз айкаштары (жигиттин уялганы, кары льктын жакындаганы, кулгондун билгени ж. б.).

Туркологияда э. с. а. курулушу (структурасы) жонундо бирдей пикир жок. Дегинкиси толук маанилуу создордон тузулгон соз айкаштары жонокой соз айкаштары болуп эсептешет,: уккулуктуу суйлоо, коп жашоо, барктуу адам, бийлеген кыз ж. б. Айрым окумуштуулар бул тушунукко тугойлору татаал

сездорден турган соз айкаштарын да кошот: кара чыйырчыктын уясы, Ысык-Калдо жашоо, жакшы дем алуу ж. б. жыйынтыгында, бул коз караш туура, анткени татаал создордо деле, кадимкидей создор сыяктуу, бир гана лексикалык маани бар. Ошол себептуу суйлом тутумунда татаал создор бардык тугойлору менен синтаксистик бир гана милдетти аткарат: Ала-Тоо бирде кардуу, бирде карсыз. Э. с. а. жалан гана толук маанилуу создордон тузулбос-тон, айрым учурларда толук маанилуу созго кызматчы создор тизмектеле айтылуу менен да уюшулат. Мындай учурда кызматчы создор толук маанилуу созго тиешелуу болуп айтылса, ага ар турдуу кошумча маани (кучотуу, болжолдоо, тануу, суроо, тактоо ж. б.) беруу учун колдонулат: адам менен иштоо, жузго чейин жашоо, сага гана тиешелуу, созго тушунду окшойт ж. б. Бул сыяктуу соз айкаштарын кээ бир окумуштуулар татаал соз айкашы деп эсептешет.

14.Тема: Соз айкашынын турлоруно талдоо жургузуу

СҮЙЛӨМДҮ СӨЗ АЙКАШЫ БОЮНЧА ТАЛДООГО МАШЫГУУ:

Үлгү: Эр жакшысы элдин жүгүн көтөрөт.

1) Сөз айкаштарын аныктоо:

а) жүгүн көтөрөт;

б) элдин жүгүн;

в) эр жакшысы көтөрөт;

2) Сөз айкаштарына анализ берүү:

а)жүгүн көтөрөт

Эркин сөз айкашы;

Багындыруучу түгөйү-*көтөрөт*; багыныңкы түгөйү- *жүгүн.*

Этиштик сөз айкашы.

Башкаруу байланышы.

б)элдин жүгүн

Эркин сөз айкашы;

Багындыруучу түгөйү-*жүгүн*; багыныңкы түгөйү- *элдин.*

Атоочтук сөз айкашы.

Таандык байланышы.

в) эр жакшысы көтөрөт

Эркин сөз айкашы;

Ээ менен баяндоочтун ортосундагы байланыш.

Ээрчишүү байланышы.

15. Тема: Суйлом жонундо жалпы маалымат. 2саат

План: 1.Суйломго берилген аныктамалар.
2.Суйломдун негизги белгилери.
3.Суйломдун жалпы классификациясы.

Адабияттар:

1. Акматов Т, Давлетов С, Сартбаев К, Иманалиев С « Тил илимине киришуу » Фрунзе 1980.
2. К. Сартбаев « Кыргыз тилинин изилдениши» Ф. 1981
3. Б. Юнусалиев «Тандалган эмгектер» Ф. илим. 1985
4. к. Сартбаев « Туркологияга киришуу» Ф. мектеп 1980
5.А.Жалилов « Азыркы кыргыз тили» Б.1996

Суйлом бизге белгилуу болгон тилдин башка бирдиктеринен, тактап айтканда, соз, соз айкашынан айырмасы эмнеде? Эн негизги айырмасы - айрым бир ойду билдирип, байланыш- катнаш каражатынын кызматын аткаргандыгында**. Суйлом -** бул пикир алышуунун кичине бирдиги. Адатта, фонетикада, морфологияда, ар бир соз да - баары тилдин мыйзамдарына ылайык суйломго биригишип, коммуникативдуу функцияны аткарууга жардамдашат. Башкача айтканда, биз суйломсуз башкалар менен оз ара пикир алыша албайбыз, кандайдыр бир ой-пикирди, ар кандай сезимдерди, чындыкка карата болгон мамилелерди, иш-аракеттерди билдирууго мумкун эмес. Демек, суйлом гана коомдо жашаган адамдарды оз ара байланыштыруу кызматын жузого ашыра алат. Ошентип, жалпы тил илиминде суйлом ары татаал, ары коп кырдуу маселе катарында каралат. Ошон учун анын критериясы ар кандай коз карашта, ар турдуу аспектиде: грамматикалык, семантикалык, логикалык, коммуникативдик, предикативдуулук, суйломдогу создордун байланышы жактан каралып келе жаткандыгы белгилуу.
Мына ушундай кырдаал суйлом жонундогу аспектилерди озунчо болуп кароону талап кылат. Ушуга байланыштуу тил илиминде суйломго берилген уч жузго жакын аныктаманы кезиктирууго болот.
Бул болсо суйломдун синтаксистик тузулушу канчалык татаал экендигинин далили боло алат. Тил илиминде синтаксисти изилдоо кеп кылымдардан бери улантылып келет.
Ал эми кыргыз тил илиминде синтаксис деп аталган маанилуу маселеге арналган эмгектерди бир нече окумуштуулардын: И.А.Батманов, К.К.Сартбаев, Ы.Жакыпов, А.Жапаров, А.Турсунов, М.Мураталиев, А.Иманов, Б.Тойчубекова, Ж.Жусаев, Б.бмуралиев сыяктуу илимпоздордун эмгектерин белгилоого болот. Кыргыз тилин ар тараптан изилдее 50-жылдардан баштап кенири жургузулуп, анын натыйжасында бир катар эмгектер жарык коруп, кыргыз окумуштууларынын чон тобу осуп чыккан. Ы.Жакыпов (1951), К.Дыйканов (1954), А.Жапаров (1955), Ж.Мукамбаев (1955), Д.Майрыков (1956), А.Иманов (1990).
Кыргыз тил илиминдеги мындай жетишкендиктер жогорку окуу жайлары учун окуу куралдарын тузууго, суйлом жана анын

классификацияланышындагы чаташкан маселелерди туура чечууго жардам берген. Мисалга алсак, 1958-жылы Ы.Жакыповдун «Азыркы кыргыз тилинин женекей суйломунун синтаксиси» деген окуу куралы (жогору окуу жайлар учун) басмадан чыгат. Автор кыргыз тилиндеги фактыларга таянуу аркылуу, мумкун болушунча, жонокой суйломдун синтаксиси жонундогу маселелерди кенен-кесир чечууго аракет жасаган. Анда суйломдун негизги критериялары туура чечилип, суйломге мындайча аныктама берген: «Суйлом... белгилуу бир ойду тушундурот». Мындай аныктама копчулук корунуктуу орус лингвистеринин (В.В.Виноградов. А.Т.Руднев ж.б.) эмгектеринде да чагылдырылган. Окуу китебинде суйломдун негизги белгилери катарында мына булар корсотулот: «Суйломду аныктоодогу башкы критериянын бири - анын буткен ойду билдириши. Экинчи критерия баш мучо болуп саналат, ал ар аркылуу тыянактуу ой тушундурулот. Учунчу негизги критерия интонация болот. Чынында эле, ансызсуйлем тузулбейт. Тертунчу критерия суйломдо ой жургузуу маселеси. Ал эми акырында суйлом деген тушунук айрым кезде озунун алды же артындагы башка бир катар суйломдор менен байланышат. Жалпы тил илиминдеги суйломго берилип келаткан аныктамаларды эске алсак, анда жогорку критерийлердин ичинен биринчи учоо туура корсотулгон. Китепте грамматикалык тузулушуне карай жонокой суйломдун томонкудой турлору жонундо тушунук берилген: толук, кемтик, жалан, жайылма, атама, жактуу суйлом, ээсиз суйлом, жагы ачык-так болбогон ээсиз суйлом, жалпыланган жактуу суйлом - баардыгы тогуз. Аталган окуу китеп 1975-жылы кайрадан басылып чыгып, анда суйломго берилген мурдагы критерийлер корсотулгон эмес, жонокой суйломдун турлору дагы бир жолу такталып, анын алты туру корсотулгон: жалан, жайылма, толук, кемтик, атама, ээсиз.

Кыргыз тилинин синтаксиси боюнча илимий жактан иштелип чыккан окуу куралдарынын негизинде суйломдун табияты, анын классификацияланышы андан ары дагы такталып, калыптана баштады. Муну биз профессор А.Жапаровдун «Кыргыз тилинин синтаксиси» (жогорку окуу жайлары учун, 1979) деген окуу китебинен байкайбыз. Суйломге аныктама беруудо мурдатан берилип келе жаткан жана калыптанып адатка айланган аныктаманы колдойт: «Айрым бир буткон ойду билдируу, оз ара пикир алышуу иштери суйломдор аркылуу жузого ашырылат».

Демек, пикир алышуу - турмушта ар дайым болуп тура турган зарыл нерсе. Коомдун бардык мучолорун бири-бири менен байланыштыруучу, пикир алмаштыруучу курал болуп эсептелген тил катнашуунун негизги формасы катары дайыма суйломду пайдаланат. Суйлом тилдик закон боюнча грамматикалык жагынан уюшулган кептин бир бутун бирдиги жана адамдын оюн уюштуруучу, ал жонундо башкаларга кабар беруучу негизги каражат болуп эсептелет. Суйлом дайыма создордун жана соз айкаштарынын ошол тилдин грамматикалык эрежелери жана закондору боюнча бири-бири менен оз ара байланышып келиши аркылуу уюшулат. Суйлом ар кандай эле создордун кокустан болгон жыйындысынан уюшула бербейт. Суйлом тузуудо, адатта, айтылуучу ойдун мазмунуна, максатына ылайыкталып,

мааниси боюнча бири-бири менен айкаша ала турган создор тандалып алынат да, алар оз ара грамматикалык жактан байланышып келип, натыйжада, бир бутун суйлом уюшулат.
2.Жогоруда биз кыргыз тилинин синтаксистик тузулушу боюнча жарыкка чыккан айрым окуу куралдарында суйломдун аныктамасы жана негизги белгилери кандай даражада каралып келгендиги жонундо жалпы соз болду. Эми болсо суйломдун негизги белгилеринин ар бирине токтололу. Эгерде жалпы тил илиминде, анын ичинде кыргыз тилинде баяндалган илимий материалдарды жалпыласак, анда суйломдун негизги белгилери деп томонкулорду эсептоого болот: коммуникативдуулук, предикативдуулук, модалдуулук жана интонация. Ушулардын оз ара тыгыз байланышып келишинин натыйжасында гана суйлом уюшулуп, тилибиздин пикир алышуу функциясын жузого ашырат.
Коммуникативдуулук - суйломдун негизги белгиси. Тил пикир алышуунун куралы, бул абдан туура. Себеби, тилдин кундолук турмушта, тиешелуу чойродо, кандайдыр бир максатта колдонгон учурда гана ал пикир алышуунун, оз ара байланыш-катнаш жасоонун каражаты боло алат. Демек, тилди турмушта колдонуу деген эмне? Бул ой-пикирди, ар кандай сезимдерди, дуйно тааным билимдерди ж.б. оозеки же жазуу турундо башкаларга билдируу жана ал ар менен пикир алышуу, байланыш жасоо. Бул ишти жузого ашырууда суйлом колдонулат да, андан текст тузулуп, байланыштуу кеп пайда болот. Чынында, кеп озунон-озу пайда боло бербейт, бул учун тиешелуу шарттын, кырдаалдын жана себептин болушу зарыл. Ушндай учурда гана тиешелуу суйломдун, кептин пайда болушу талап кылынат да, тилибиздин коммуникативдуу, башкача айтканда, адамдар менен байланы- катыш жасоо кызматын аткарат. Ошентип, суйлем - оз ара пикир алышууну камсыз кылууга жондомдуу болгон синтаксистин негизги маселеси. Ошондуктан орто мектептен баштап жогорку окуу жайларына чейинки окуу китептеринин баарында суйломго томонкудой бир турдуу аныктама берилип келе жатат: «Буткон бир айрым ойду билдирген соз же создордун тизмеги суйлом деп аталат» Бул аныктама адатка айланып, калыптанып калды. Пикир алышуу - грамматикалык жана психологиялык татаал процесс, анын озуно тиешелуу мыйзамдары бар. Коммуникативдуулук категориясынын мааниси - башка адамдарга бир нерсе жонундо кабар берууго ниеттенуу, ал эми кабар беруу учун суйлем тузуу талап кылынат. Демек, суйлом ойду билдируу менен байланыш жасоо милдетин аткарат, бул биринчиден. Экинчиден, коммуникация (communicatio) латын созу, кыргызча мааниси - байланыш-катнаш, кабар беруу, билдируу. Мына ушундан улам, тил коммуникативдуулук функцияны аткарат, башкача айтканда, тил - байланыш-катнаш жасоонун каражаты дейбиз.
Предикативдуулукту уюуштурууда чак жана жак категорияларынын мааниси чон. Суйлом аркылуу билдирип жаткан окуя, кыймыл-аракет, иш-аракеттердин баары белгилуу бир убакыт, мезгил жана уч жактын бироо менен байланыштуу болот, ансыз белгилуу бир ойдун уюштурулушу мумкун эмес. Мисалы: Биз шаардан келдик. Биз - ээ, биринчи жакта, коптук санда;

келдик - баяндооч, биринчи жакта, коптук санда жана откон чакта (кел+ди+к). Эгерде этиштик баяндоочко уланган откон чак (-ды) менен биринчи жактын (-к) мучосун алып таштасак, тушунуксуз болуп, суйлом тузулбой калар эле: Биз шаардан кел... Ошентип, суйломдун предикативдуулук деген белгисин уюштурууда жак жана чак категориялары колдонулат. Эгерде баш мучолордун экоо тен катышпаса, анда жалан айкындооч мучолордон суйлом тузулбойт. Мисалы: Адамды суйо албаган адам ата-энени да урматтай албайт. - адамды суйо албаган... ата-энени да... Демек, «предикативдуулук - суйломдун эн негизги белгиси, ал - ээ менен баяндоочтун ортосундагы синтаксистик катыш»!. Ошентип, суйломду суйлом кылып турган анын предикативдуулук белгиси.Дагы бир негизги белгилердин бири - модалдуулук.Суйлоочу адам ар кандай тузулуштогу суйломду колдонуп, айтылып жаткан ойго карата озунун ар турдуу мамилесин билдириши мумкун : окуянын накта чындык экендиги же чындык эместиги, кыймыл- аракеттин жузого ашары же ашпай тургандыгы, же анын иш жузуно ашарына ишенуу, умуттонуу, божомолдоо ж.б. Ушунун баары суйломдун модалдуулук белгисин билдирет. Мисалы:
1. Мен туулуп оскон айылыма барам. Мында кыймыл-аракеттин чындык экендиги этиштин келер чагы аркылуу билдирилди. 2. Албетте, мен туулуп оскон айылыма барам. Айтылып жаткан ойду бекемдее. 3. Балким, мен туулуп оскон айылыма барам. Айтылып жаткан ойго будомук, так эмес маани берди. 4. Мен туулуп оскон айылыма баруум керек. Жоопкерчилик,милдеттуулук маанисин берди. 5. Мен туулуп осекон айылыма барсам экен. Каалоо, ниеттенуу маанисин берди. Демек, суйломдун модалдуулук белгиси дегенде айтылып жаткан ойго карата суйлоочунун мамилесин билуу керек.
Кыргыз тилиндеги модалдуулук категориясы жонундогу маселе профессор Ж.Жусаевдин «Азыркы кыргыз тилиндеги модалдуулук категориясын билдируучу грамматикалык каражаттар»(2000) деген эмгегинде абдан терен изилденген. Автор модалдуулук категория суйломдун белгилеринин бири болорун теориялык жактан ишенимдуу далилдеп, томонкудой жыйынтыкка келет. Суйломдун негизги жана грамматикалык белгилери болуп томонку категориялар эсептелет: коммуникативдуулук, модалдуулук, предикативдуулук жана интонация. Практикада суйломдун аталган белгилери оз ара тыгыз байланышта колдонулат да суйлом деген тушунукко кызмат кылышып, аны уюштурушат. Бул категориялардын ар биринин озуно тиешелуу озгочолугу бар.Алсак, коммуникативдуулук пикир алышуу учун кырдаал, шарт тузот; модалдуулук суйломдун семантикалык мазмунун камсыз кылат; предикативдуулук суйломдун грамматикалык тузулушун камсыз кылат; интонация - суйломду уюштурат. Акырында келип суйлом пайда болот». Суйломдун модалдуулук белгиси жонундо профессор А.Иманов «Кыргыз тили» деген эмгегинде модалдуулукту предикативдуулук менен бирдикте караган: «Предикативдуулуктун грамматикалык жалпы мааниси модалдуулук, ал синтаксистик чак, жак аркылуу туюндурулат... Ошентип, модалдуулук жана синтаксистик чак деген грамматикалык

комплекс предикативдуулукту копчулук окумуштуулардын пикири боюнча суйломдун дагы бир белгиси - интонация, ал - суйломду уюштуруучу, анын модалдык, эмоционалдык-экспрессивдик жагын керсотуучу каражат жана кептин ритмикасы. Интонациянын жардамы менен суйломдун коммуникати вдуу белгиси жузого ашырылат. Интонация латын созу (intonare - суйлоо, которунку суйлоо), ал оозеки речке муноздуу, анын жардамы менен тиешелуу ойду жана ар турдуу эмоцияны, сезимдерди билдирууго болот, т.а. ыраазы болгондукту, нааразычылыкты, кубангандыкты, окунууну, какшыктоону, мыскылдоону ж.б. Профессор Ж.Жусаев интонация тилдик бай корунуш экендигин жана ал суйломго ар кандай маанилик тус берерин аныктап келет.

Жогорудагы айтылгандардын баарын жыйыитыктасак, мына буларды белгилоого болот:

-Синтаксистин эн башкы проблемасы суйлом, себеби ал адамдардын оз ара пикир алышуу кызматын тейлейт; озунун кеп аспектуулугу жана мыйзамдуулугу менен тилдин башка болумдорунон кескин турдо айырмаланып турат;

-Суйломдун негизги жана милдети грамматикалык белгилери болуп томонкулор эсептелет: коммуникативдуулук,

Предикативдщщлщк , модалдуулук, интонация; булардын ар бири практика да озунчо жеке колдонулбастан, тескерисинче оз ара ажырагыс турдо байланышып келип, суйломду уюштурат.

3.Суйломдун классификацияланышына токтоно турган болсок, жалпы тил илиминде суйломду айрым топторго болуштуруудо семантикалык жана грамматикалык принциптер колдонулат. Суйломдун мааниси, анын тузулушу ото татаал, кеп кырдуу маселе. Кыргыз тилинде суйломдун ар кандай турлору колдонулат. Алар айтылыш максатына жана тузулуш озгочолуктору (структурасына) карай бир нече топко белунет:

16.Тема:Суйломдорго карата синтаксистик талдоо

СҮЙЛӨМ МҮЧӨЛӨРҮ БОЮНЧА ТАЛДОО ЖҮРГҮЗҮҮ

Үлгү:Башкаларга бакыт издеген адам бакытка капыстан дуушар болот.

Эмне болот? Дуушар болот – *сүйлөмдүн баяндоочу.* Этиштик жана тутумдаш түзүлүштөгү баяндооч.

Ким дуушар болот? – Адам - *сүйлөмдүн ээси.* Зат атоочтук жана жөнөкөй түзүлүштөгү ээ.

Кандай адам?- Башкаларга бакыт издеген-*сүйлөмдүн аныктоочу. Атоочтук түрмөк.*

Эмнеге дуушар болот? - Бакытка – *сүйлөмдүн толуктоочу.* Кыйыр толуктооч, жөнөкөй түзүлүштө.

Кантип дуушар болот? – Капыстан - *сүйлөмдүн бышыктоочу.* Сын-сыпат бышыктооч, жөнөкөй түзүлүштө.

СҮЙЛӨМГӨ ТАЛДОО ЖҮРГҮЗҮҮ:

а) Жөнөкөй сүйлөмгө талдоо жүргүзүү.

Үлгү: Тогуз-Торо, Нарын тарапты бийлеген Осмон деген белгилүү датка болгон.

1. **Түзүлүшүнө карай** – бир өңчөй мүчөлүү жөнөкөй сүйлөм;
2. **Айтылыш маанисине карай** – жай сүйлөм;
3. **Баш мүчөлөрдүн катышына карай** - эки тутумдуу сүйлөм;
4. **Айкындооч мүчөлөрдүн катышына карай** - жайылма сүйлөм.

б) Тең байланыштагы татаал сүйлөмгө талдоо жүргүзүү.

Үлгү:Кеби бар адам сөз бүтүрөт, эби бар адам иш бүтүрөт.

1. **Түзүлүшүнө карай** – 2 жөнөкөй сүйлөмдөн турган тең байланыштагы татаал сүйлөм; интонация аркылуу байланышты.
2. **Айтылыш маанисине карай** – жай сүйлөм;
3. **Баш мүчөлөрдүн катышына карай** – 2 жөнөкөй сүйлөм тең эки тутумдуу сүйлөмдөр;
4. **Айкындооч мүчөлөрдүн катышына карай** – 2 жөнөкөй сүйлөм тең жайылма сүйлөмдөр.

в) Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмгө талдоо жүргүзүү.

Үлгү:Кыргыз эли байыртадан өз турмушун ат менен тыгыз байланышта өткөргөн, анткени көчмөндүү калк үчүн эң зарылдыкты түзүп келген.

1. **Түзүлүшүнө карай** – 2 жөнөкөй сүйлөмдөн турган багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм; 1-сүйлөм - негизги сүйлөм, 2-сүйлөм себеп багыныңкы сүйлөм; анткени деген байламта аркылуу байлагнышты;
2. **Айтылыш максатына карай** – жай сүйлөм;
3. **Баш мүчөлөрдүн катышына карай** – 1-сүйлөм эки тутумдуу, 2-сүйлөм бир тутумдуу белгилүү жактуу сүйлөм;

4. **Айкындооч мүчөлөрдүн катышына карай** – 2 жөнөкөй сүйлөм тең жайылма сүйлөмдөр.

17. Тема: Стилистика.Стилдик каталар

План: 1.Стилистикалык аныктамалар.
2.Стилдик каталар
3.Стилистикалык каталардын турлору.

Адабияттар:
1. Акматов Т, Давлетов С, Сартбаев К, Иманалиев С « Тил илимине киришуу » Фрунзе 1980.
2. К. Сартбаев « Кыргыз тилинин изилдениши» Ф. 1981
3. Б. Юнусалиев «Тандалган эмгектер» Ф. илим. 1985
4. к. Сартбаев « Туркологияга киришуу» Ф. мектеп 1980
5.А.Жалилов « Азыркы кыргыз тили» Б.1996

Стилистика — тил илиминин тилдик карым-катнаштын ар кандай шарттарында адабий тилдин нормаларынын колдонулушун, речтин ар түрдүү стилдерин жана жазуу өзгөчөлүктөрүнүн түрлөрүн иликтеген илим.
Тили эрежелери - ар кандай пайдалануу боюнча стандарттык эрежелер тилдик каражаттар, дайыма адамдар сүйлөгөн кайталап, тилдин адабий түрүндө бул этабында туура деп табылган. Эреже катары, эрежелер ар кандай окуу китептери жана сөздүктөр менен бекемделген.Кээ бир сөздөрдү жана сөздөрдүн түрлөрүн туура тандоо жолго салуучу стилистикалык эрежелер бар. Стилистикалык ченемдер тил тандоо аркылуу, бири-бири менен ушул каражаттар жана стили, тили көрүнүштөрдүн катышы айкалышына жараша эрежелери менен байланышы бар.
Стилистикалык каталар - мисалы, кетүүлөр атайылап эмес, жана ар кандай стилистикалык же эстетикалык ой-артынан жок болсо, иштеп жаткан стилдеги ченемдерин четтеп кетүүлөрдү натыйжасында пайда болгон каталар. Мисалы, кайсы бир адабий текст эрежелеринен кагуулар көп тапса болот, бирок алар баары бир ой-ниети бар жана тексти жазуучунун өз ой-пикирлерин билдирүү.
Ошентип, стилистикалык каталар - тексттин стилине салып туура келбеген сөздөр, сөз айкаштары жана сүйлөмдөрдү пайдалануда турат сүйлөө каталары эрежелерди жана стилистикалык биримдиктин бузулушуна басмырлоо текст жана анын мааниси, ачык-алсыратат.

Стилистикалык каталар томонкудой жол менен классификацияланат:
1.Лексикалык стилистикалык каталар: Катанын пайда болуу себеби:

2.Морфологиялык стилистикалык каталар
3.Соз жасоо боюнча стилистикалык каталар
4. Синтаксистик стилистикалык каталар
5.Тил жардылыгына байланыштуу стилистикалык каталар
6.Тилдик сезимталдыктын онукпогондугунон келип чыккан стилистикалык каталар

Стилидк каталар

Стилидк каталар текстти стилидк бутундугун бузат же стилидк талаптын аткаруу денгээлин томондотот. Стилистикалык каталар тилдик бирдиктердин текстте колдонулуу озгочолугу менен тике байланышутуу болсо, тилдик каталар тилдик эмес каражаттардын текстте колдонулушу менен шартташкан. Демек стилистикалык катанын устундо иштоого окутуу процессинде дайыма мумкунчулук болот. Анткени кыргыз тили мектепте тилдик негизде тилидк биридктер боюнча окутулат.Ал эми тилидк ката-кеп(текст) менен байланыштуу. Ошондуктан зарылдыкка жараша мугалим окуучулардын кебиндеги тилидк каталарды эскертип туруусу талап калынат.

Стилдик каталардын томонкудой турлору бар:

1.Стилдин же анын подстилинин(жанрынын) формасынын туура эмес аткарылышы

2.Стилдин же анын подстилинин(жанрынын) тилдик эмес каражаттар менен туура эмес жабдылышы.

3.Текстти стилдик бутундугунун бузулушу

4.Текстти темадан четтоосу

5.Теманы ачуудагы логиканын жоктугу

6.Фактылардын туура эмес берилиши

7.Этикалык нормалардын туура эмес аткарылышы

Стилистикалык жана стилдик каталардын алдын алуу жумуштары:

1.Стилдик диктант

2.Иш кагаздары менен иштоо

3.Создук дептер(создукторду колдонуу)

4.Тилдик бирдиктердин синонимдеринин жана варианттарынын устундо иштоо

5.Тексттин тилине талдоо жургузуу

6.Корком тексттин тилине талдоо жургузуу

7.Китеп жана суйлошуу стилдеринин тексттерине тилдик талдоо жугузуу

8.Тексттин улгулору менен иштоо

9.Текстти редакциялоо

Мындай каталар төмөнкү кемчиликтерди камтыйт:
1. эпитеттерди, сөздөр, салыштырууларды, жана башка ашыкча пайдалануу стилистикалык ыкмалар.

2. Ар кандай стилдеги байланышкан сөздөр менен аралаштыруу.

3. үндүү же үнсүз ашыкча топтоо менен шартталган создор

4. тексттин жалпы бүтүндүгүн бузуу.

5. Туура сөз тартиби.

бул сөздөрдүн туура пайдалануу жана сүйлөмдөрдүн түзүлүшү адамдын билим даражасын, ошондой эле жергиликтүү жана чет элдик тил, анын даражасын көрсөтөт жана стилдик ченемдерге ылайык, өтө маанилүү болуп саналат. Ал стилистикалык каталарга же анын жоктугу адам жетиштүү ресурстарды жана тилдин өнүгүшүнө бар же жок экендигин көрсөтүп турат.Мисалы : расмий сүйлөнгөн жана расмий эмес пикир: Бүгүнкү күндө, бул каталар абдан кездешет. Кээ бир каталарды адамдар дээрлик аларды байкабашпайт, ушунчалык көп болуп калды. Ошондой болсо да, бири-бири менен тыгыз сүйлөгөн мониторинг жана компетенттүү жана жүйөлүү экенин камсыз кылуу үчүн колубуздан келгендин баарын кылууга маанилүү.

18. Тема: Жондомо категориясы

План: 1.Жондомо категориясы жонундо тушунук
2. Жондомо категориясынын турлору

Адабияттар:
1. Акматов Т, Давлетов С, Сартбаев К, Иманалиев С « Тил илимине киришуу » Фрунзе 1980.
2. К. Сартбаев « Кыргыз тилинин изилдениши» Ф. 1981
3. Б. Юнусалиев «Тандалган эмгектер» Ф. илим. 1985
4. к. Сартбаев « Туркологияга киришуу» Ф. мектеп 1980
5.А.Жалилов « Азыркы кыргыз тили» Б.1996

Жөндөмө категориясы - сүйлөм ичинде зат атоочтун же заттык маанидеги сөздөрдүн (субстантиваттардын) башка сөздөргө болгон байланышын туюндурган грамматикалык категория.

Зат атоочтордун жөндөмө формалары аркылуу чындыктагы нерсе, көрүнүш, кыймыл-аракет, ал-абал, касиет-сапаттардын ортосундагы мамиле, байланыштар чагылдырылат. Жөндөмө категориясы зат атоочко жалганган атайы мүчөлөр менен берилип, ар түрдүү формага ээ. Жөндөмөлөр берген мааниси боюнча алтыга бөлүнөт:

1. Атооч жөндөмө: Бул жөндөмө заттардын (көрүнүштөрдүн) аталышын билгизип, ким? эмне? кимдер? эмнелер? деген суроолорго жооп болуп түшөт. Атооч жөндөмөсү башка жөндөмөлөрдөн өзүнө тиешелүү мүчөсү болбогондугу менен айырмаланып турат. Ушуга байланыштуу башка жөндөмөлөрдүн мүчөлөрү уланбаган, жөндөлүүгө мүмкүнчүлүгү бар сөздөрдү атооч жөндөмөдөгү сөз катары кароого болот. Мис., нан, жазуучу, эл-журт, үйүм, апаларыбыз ж.б.

2. Илик жөндөмө: Зат атоочтун аныктоочтук, таандык байланышын туюндурууда илик жөндөмө колдонулат да, кимдин? эмненин? деген суроолорго жооп берет. Илик жөндөмөсү негизге 16 варианттуу -нын мүчөсү жалганышы аркылуу уюшулат. Мис., Бишкектин көчөсү, Кыргызстандын тоолору ж.б.

3. Барыш жөндөмө кыймыл-аракеттин кимге, эмнеге багытталганын билдирет. Аларга кимге? эмнеге? деген суроо берилет. Барыш жөндөмөнү 16 вариантта өзгөргөн -га мүчөсү уюштурат. Мис., Жигитке жетимиш өнөр аздык кылат. Отунга токойго бардык ж.б.

4. Табыш жөндөмө кыймыл-аракет тике багытталган объектини билгизип, кимди? эмнени? деген суроого жооп берет. Табыш жөндөмөсү 16 вариантта өзгөргөн -ны мүчөсүнүн жардамы менен уюшулат. Мис., Абийириңди жашыңда сакта. Үйдү тазаладым.

5. Жатыш жөндөмө кыймыл-аракеттин ордун, мезгилин көрсөтөт. Мындай учурда кимде? эмнеде? кайда? качан? деген суроолор коюлат. Жатыш жөндөмө 8 вариантта өзгөргөн -да мүчөсү менен уюшулат. Мис., Университетте окуйм. Кечинде үйдө болом.

6. Чыгыш жөндөмө кыймыл-аракеттин чыккан ордун, булагын билгизип, кимден? эмнеден? кайдан? эмнеликтен? деген суроолорго жооп болуп түшөт да, 12 вариантта өзгөргөн - дан мүчөсү аркылуу уюшулат. Мис., Жумуштан келдим. Кыш келгендиктен суук боло баштады ж.б.

18. Тема: Пунктуация илими жонундо маалымат жана пунктуациялык талдоо.

План: 1.Пунктуация илими жонундо тушунук
2.Пунктуациялык талдоо

Адабияттар:
1. Акматов Т, Давлетов С, Сартбаев К, Иманалиев С « Тил илимине киришуу » Фрунзе 1980.
2. К. Сартбаев « Кыргыз тилинин изилдениши» Ф. 1981
3. Б. Юнусалиев «Тандалган эмгектер» Ф. илим. 1985
4. к. Сартбаев « Туркологияга киришуу» Ф. мектеп 1980
5.А.Жалилов « Азыркы кыргыз тили» Б.1996

Пунктуация (соңку лат. тилиндеги – тыныш белгилердин коюлушу, же ладнаясы лат. – чекит деген сөздөн) – тил илиминин тыныш белгилеринин коюлушу жөнүндөгү бөлүгү. Поэтикада “пунктуация” термини – автордун атайлап тыныш белгилерди эрежеден тышкаркы бузуп колдонушу - бул автордук пунктуация деп да аталат. Нормага айланган пунктуациядан четтөө авторго айтып аткан нерсесин семантикалык жактан тереңдетүү, чыгармасынын экспрессиялуулугун күчөтүү, ритмди уюштуруу үчүн зарыл болот. Кээ бир авторлор (Мисалы, француз акыны П. Элюар) тыныш белгилерди такыр койгон эмес.
Пунктуация тексттерди жөнгө салуу жана алардын маанилерин тактоо үчүн колдонулган белгилердин жыйындысы, негизинен сөздөрдү, сөз айкаштарын жана сүйлөмдөрдү бөлүү же байланыштыруу. Сөз латын сөзүнөн келип чыккан *пунктуара* "ойду келтирүү" дегенди билдирет. Терминалдык тыныш белгилери сүйлөм ичиндеги тыныш белгилери аралыктар жана тыныгуулар типография пунктуация тексттерди жөнгө салуу жана алардын маанилерин тактоо үчүн колдонулган белгилердин жыйындысы

Тыныш белгилерине амперсанд, апостроф, жылдызча, кашаа, ок, чекит, үтүр, тире, диакритикалык белгилер, эллипсис, шылтоо, дефис, абзац үзүндүлөрү,

кашаа, чекит, суроо белгилери, тырмакча, үтүр, кыйгач, аралык жана аралык кирет. сокку уруу.Тыныш белгилеринин колдонулушу (жана туура эмес колдонулушу) маниге таасир этет, кээде кескин таасир этет,

ПУНКТУАЦИЯЛЫК ТАЛДОО ЖҮРГҮЗҮҮГӨ МАШЫГУУ:

1. Сүйлөмдү окуп чыгуу.
2. Тиешелүү тыныш белгилерин коюу.
3. Тыныш белгилердин коюлушун түшүндүрүү.

Үлгү:**Кайдан келдиң шаардан**

1. **Сүйлөмдү окуп чыгуу**.
2. **Тиешелүү тыныш белгилерин коюу:**
   - Кайдан келдиң?
   - Шаардан.
3. **Тыныш белгилердин коюлушун түшүндүрүү:**
   а) Диалогдук кеп болгондуктан адамдардын сүйлөшүүсү жаңы саптан сызыкча коюлуп жазылат.
   б) 1-сүйлөм суроолуу сүйлөм болгондуктан суроо белгиси,
   в) 2-сүйлөм жай сүйлөм болгондуктан, чекит белгиси коюлат.
   г) Жаңы сүйлөм баш тамга менен башталып жазылат.

ОКУУ ПРЕДМЕТИНИН АДАБИЯТТАР МЕНЕН КАМСЫЗДАЛЫШЫ

Негизги

1. Акунова А., Сартбаев К., Мураталиева А. «Башталгыч мектепте кыргыз тилин окутуунун методикасы» окуу куралы, Б.2013
2. Акунова А., Сартбаев К., Мураталиева А. «Башталгыч мектепте кыргыз тилин окутуунун методикасы» дисциплинасынын окуу-методикалык комплекси 1-2-бөлүм , Б.2013
3. Абдесов Н. Кыргыз тилин туюнтма белгилер, таяныч таблицалар аркылуу
   окутуу.-Мет.колдонмо.-Б., педагогика, 2001.-56б.
4. Абдиев К., Мусаева Ч. Жат жазуу жана баяндама жыйнагы.-Бишкек,2008.

5. Акунова А.Р., Чокошева Б.С. Кыргыз тили 2 –класс. Мугалимдер учун методикалык колдонмо., Бишкек, 2013.
6. Акунова А.Р., Чокошева Б.С. «Окуулардын окуу жетишкендиктерин баалоо» Методикалык колдонмо.-Бишкек, 2010.
7. Бердибаев Э., Рысбекова Б., Сартбаев К. Башталгыч класстарда кыргыз тилин окутуунун методикасы. «Мектеп» 1969.
8. Б.Кубаталиева, А.Абыканова, М.Асаналиева. Алиппе. Мугалимдер учун окуу методикалык колдонмо.-Б., 2011.
9. Башталгыч класстын программасы.-Бишкек, 2000-2009.
10. Башталгыч мектепте «Эне тилин» окутуу боюнча (1-4 класс) предметтик куррикулум.-Бишкек, 2010.
11. .Абдувалиева И. “ Азыркы кыргыз тили” (Лексикография) Бишкек-1999-ж.
12. Ахматов Т.К. Омуралиева С. “Кыргыз тили” (Фонетика ,Лексика) Фрунзе Мектеп 1990.
13. Ахматов Т.К. Мукамбаев Ж. “Азыркы кыргыз тили” (Фонетика, лексика) Фрунзе : Мектеп 1978.
14. Жалилов А. “Азыркы кыргыз тили” Бишкек Кыргызстан, 1996.
15. Жапаров Ш. “Азыркы кыргыз тилиндеги синонимдер” Фрунзе – Мектеп 1971.

Кошумча

1. Акунова А.Р., Чокошева Б.С. Кыргыз тили 2 –класс.Бишкек, 2013.
2. Абдиев Ш., Сыдыков К., Грамматика боюнча туура жазуунун көнугуулөрдун жыйнагы. «Мектеп», 1973.
3. Б.Кубаталиева, А.Абыканова, М.Асаналиева. Алиппе. Башталгыч мектептин 1-классы учун окуу китеби. 1 басылыш.-Б., 2011.
4. Касымов А. Интерактивдуу оюндар жана ыкмалар.Бишкек,2003.
5. Мураталиева А. Башталгыч класстардын мугалимдерин даярдоочу педагогикалык факультетинин студенттери учун кыргыз тилин окутуунун методикасынан практика-лаборатордук сабактарды өткөруунун методикалык колдонмосу.-Бишкек., 1994.
6. Акунова А. Райымбекова М. Карамендеева Ч. “Азыркы кыргыз тили” (Синтаксис) Бишкек 2009.
7. Арабаев Э.”Алгачкы эмгектер” Бишкек 2011.
8. Ахматов Т. Мукуамбаев Ж.”Азыркы кыргыз тили “(фонетика, лексика) Фрунзе:Мектеп 1978.
   Ахматов Т. Давлетов С. Сартбаев К. Иманалиев С. “Тил илимине киришуу” Фрунзе: Мектеп 1980.
9. Ахматов Т. Омуралиева С. “Кыргыз тили” (фонетика, лексика) (ЖОЖдун журналистика факультеттери учун окуу китеби) Фрунзе: Мектеп 1990.